RNI No. : DELSAN/2011/38660 ISSN 2321 - 4937 DL(E)-20/5534/2024-26
Posting Date.: 4-5, 19-20 of Every Month

॥ ओ३म् ॥

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः। तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चे- दहह ! कष्टमपण्डितता विधेः॥९२॥

(नीतिशतकम्)

सत्यनिष्ठा जयेल्लेखनी निर्भया

संस्कृत – संवादः

पाक्षिकं समाचारपत्रम्

संपादकीयकार्यालयः ए-२/३२, वजीराबाद मार्गः, भजनपुरा, देहली-११००५३, दूरभाषः ९३११०८६७५१
ई-मेलः sanskritsamvad@gmail.com वेबसाइटः www.sanskritsamvad.com मूल्यम्-रू. १०/-

॥ ओ३म् ॥

पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किं-नोलूकोऽप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम्। धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणं यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः॥93॥

(नीतिशतकम्)

卐 वर्षम्-१५ 卐 अंकः-०३ (३३९) नवदेहली 卐 १ अगस्तमासः २०२५तः १५ अगस्तमासः २०२५ पर्यन्तम् 卐 विक्रमसंवत्-२०८२ 卐 सृष्टिसंवत्-१,९६,०८,५३,१२५ 卐 पृष्ठम्-८

‘योगः मानसिकस्वास्थ्यञ्च’ विषयकसङ्गोष्ठ्याः भव्यमायोजनम्

नवदेहली। श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय-भारतीयदार्शनिकानुसन्धानपरिषद्-इत्यनयोः संयुक्ततत्त्वावधाने समायोजितायाः राष्ट्रियसङ्गोष्ठ्याः उद्घाटने कुलपतिः आचार्यः मुरलीमनोहरपाठकः अवदत् यत् ‘अस्माकं भारतीयज्ञानपरम्परायां योगायुर्वेदग्रन्थाः चिकित्साविज्ञानरूपेण प्रसिद्धाः सन्ति। एकपक्षतः आयुर्वेदः शारीरिकचिकित्सायां प्रधानमस्ति, द्वितीयपक्षतः योगस्तु मानसिकचिकित्सायां प्रधानमस्ति । वस्तुतः

एतयोः शास्त्रयोः अध्ययनेन ज्ञायते यत् एतेषु सर्वविधरोगचिकित्सा प्रकीर्तिता । आधुनिकजीवनशैल्याः क्षीणतायाः कारणात् प्रत्येकं व्यक्तिः निश्चितरूपेण केनचित् प्रकारेण पीडितः अस्ति । योगः तादृशं विज्ञानमस्ति, यस्मिन् सर्वविधरोगचिकित्सोपायाः सन्ति । योगासनप्राणायामप्रत्यहारादिभिः विविधाः मानसिकरोगाः परिहर्तुं शक्यन्ते।’ मुख्यातिथिरूपेण तिरुपतिस्थ-श्रीवेङ्कटेश्वरवैदिकविश्वविद्यालयस्य कुलपतिः आचार्यः राणिः सदाशिवमूर्तिः इत्यनेन आशीर्वादरूपेणोक्तं यत् योग-मानसिकस्वास्थ्यविषये आयोजिता एषा संगोष्ठी अद्यतनकाले अतीव प्रासङ्गिका अस्ति। एतादृशानां सङ्गोष्ठीनाम् आयोजनेन मानसिकस्वास्थ्ये योगस्य भूमिकां छात्राणां सामान्यजनस्य च कृते प्रकाशयितुं शक्यते।

प्रथमस्य ज्ञानसत्रस्य मुख्यवक्तृत्वेन जवाहरलालनेहरूविश्वविद्यालयस्य आचार्यः रामनाथझाः मानसिकस्वास्थ्यस्य विविधप्रसङ्गानां विषये चर्चां कुर्वन् अवदत् यत् योगस्य एतादृशी शक्तिः अस्ति या विभिन्नमानसिकरोगेण पीडितस्य शरीरस्य चिकित्सां कर्तुं शक्नोति, केवलं जागरणस्य आवश्यकता वर्तते।

शेषभागः सप्तमपुटे

नाट्यशास्त्रं गीता च भारतस्य मुकुटम्- प्रो. विजयकुमारः सीजी

डॉ. दिनेशः चौबे, उज्जयिनी।

नवदेहलीस्थस्य राष्ट्रियसङ्गीत-नाट्य-अकादमी, तथा च उज्जयिनीस्थस्य महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयः इत्यनयोः संयुक्ततत्तावधाने “भगवद्गीता नाट्यशास्त्रं च” इत्यस्मिन् विषये एकदिवसीयविशिष्टव्याख्यानस्य आयोजनं शुक्रवासरे विश्वविद्यालये विश्वरूपसभागारे आयोजितम् आसीत्। कार्यक्रमस्य अध्यक्षत्वं वहन् कुलगुरुः

आचार्यविजयकुमारः सीजी इत्यनेन उक्तम् – “समग्रे विश्वे नाट्यशास्त्रं गीता च विस्मयस्य केन्द्रे स्तः। एकात्मतायाः सन्देशः केवलं गीतायाम् एव सम्भवः। नाट्यशास्त्रे विघटित-मानसिकतायाः परिवर्तनेन सुगठिता मानवीयासंस्कृतिः स्वीक्रियते। नाट्यशास्त्रं पंचमवेदः इत्युच्यते, यूनेस्को अपि सांस्कृतिक-धरोहर-श्रेण्यां नाट्यशास्त्रं स्थापयामास। यथा भारतीय-ज्ञान-परम्परा, तथैव विश्व-ज्ञान-परम्परायामपि गीता नाट्यशास्त्रञ्च मेरुदण्डरूपेण अस्ति। कुलगुरुः ”सङ्गीत-नाट्य-अकादम्याः अध्यक्षा डॉ.संध्यापूरेचा-वर्यायाः कार्यक्रमस्य आयोजनं कृते आभारं व्याहरन्। मुख्यवक्तृरूपेण मुम्बईतः आगता डॉ.प्रसादभिंडे इत्यनेन अवोचत् – “नाट्यशास्त्रं केवलं भारतस्य न तु समग्र-मानवजातेः अपि सांस्कृतिक-धरोहरम् अस्ति। शास्त्रपरम्परायाः मुख्य-अङ्गं नाट्यशास्त्रम् एव। अतोहि नाट्य-परम्परां जनसामान्यस्य समीपम् आनेतुं नानाविधानि प्रयोगानि कृतानि दृश्यन्ते। नाट्येन प्रेक्षकेषु पात्रेषु वा रसस्य उत्पत्तिः अस्य मुख्यलक्ष्यम् अस्ति।” विशिष्टवक्त्री प्रो. मीना श्रीवास्तव-वर्यया भगवद्गीतायां भक्तियोगमार्गः सहज-सङ्गीतञ्च इत्यस्मिन् विषये व्याख्यानं प्रदत्तम्। सा “भज गोविन्दम्” इत्यस्य साङ्गीतिक-प्रस्तुत्या सर्वान् मोहितवती। नवधा-भक्तिं विविध-सङ्गीत-माध्यमेन प्रस्तुत्य, प्रयोगात्मक-रूपेण सर्वं विषयं सम्यग्व्याख्यातवती। कार्यक्रमे इग्नू-पूर्वकुलपति प्रो.नागेश्वर राव, प्रो. हरिमोहनबुदौलिया, डॉ. खुशबू पांचाल, डॉ. योगेश्वरीफिरोजिया, डॉ. पूजा उपाध्याय, डॉ. अखिलेशद्विवेदी चान्ये च प्राध्यापकाः, शोधार्थिनः, विद्यार्थिनः च उपस्थिताः आसन्। कार्यक्रमस्य संचालनम् आभारप्रदर्शनञ्च विजयसिंहेन कृतम्।

पतञ्जलिविश्वविद्यालये तृतीयस्य राष्ट्रियस्वर्णशलाकाप्रतियोगितायाः भव्यः समारम्भः

सनातनपरम्परा एव भारतस्य भविष्यं अस्ति-स्वामी रामदेवः

शास्त्रानुगमनं समृद्धभारतस्य आधारः-आचार्यबालकृष्णः

हरिद्वारम्-पतञ्जलिविश्वविद्यालये ३१ जुलै तः १ अगस्त २०२५ पर्यन्तं आयोजितायाः तृतीयस्य राष्ट्रीयस्वर्णशलाकाप्रतियोगितायाः भव्यं शुभारम्भः सम्पन्नः। अस्मिन् द्विदिवसीये शास्त्रार्थप्रतियोगितायां देशस्य सर्वतः आगतानां १४१ प्रतिभागिनां सह विशिष्टसंस्कृतविद्वानः शास्त्रज्ञाश्च सन्निहिताः।

दिल्ली, हरियाणा, उत्तराखण्ड, असम, झारखण्ड, उत्तरप्रदेश, कर्नाटकप्रदेशादयः राज्येषु स्थितैः संस्कृतविद्यायां निपुणैः विद्यार्थिभिः अपि स्वविद्वत्ता प्रदर्शिता। प्रतियोगितायाः उद्देश्यः भारतीयशास्त्रीयपरम्परायाः गूढविमर्शानां पुनरुद्धारणम् इति अभवत्। प्रतिभागिभिः अष्टाध्यायी, श्रीमद्भगवद्गीता, नवोपनिषदः, चाणक्यनीतिः, हठयोगप्रदीपिका, अष्टावक्रगीता, अष्टाङ्गहृदयम्, बृहदारण्यकोपनिषद्, छान्दोग्योपनिषद्, योगदर्शनम्, ईश-केनोपनिषदः इत्यादिषु गूढः वाक्यार्थः शास्त्रार्थः च प्रस्तुतः। एतेषां प्रस्तुतीनां माध्यमेन न केवलं शास्त्रीयज्ञानस्य प्रकाशनं जातम्, अपि तु वैदिकसंवादसंस्कृतिः अपि सजीविता। स्वदेशीययोगऋषिः पतञ्जलिविश्वविद्यालयस्य कुलाधिपतिः स्वामीरामदेवः स्वप्रेरणास्पदउद्बोधने अवदत् यत् शास्त्रं च सनातनपरम्परा च मानवस्य नेतृत्वविकासाय जीवनदिशानिर्धारणाय च उपयुक्तम्। शास्त्रस्मरणेन सत्गुणाः प्राप्यन्ते, आनन्दानुभूतिः अपि जायते। एषा प्रतियोगिता अध्यात्मिकपुनर्चिन्तनाय सार्थकप्रयत्नः इति ते अभिप्रेतवन्तः। विश्वविद्यालयस्य कुलपति आयुर्वेदशिरोमणिः आचार्यबालकृष्णः महोदयः सर्वान् अतिथीन् वक्तारः प्रतिभागिनश्च अभिनन्द्य उक्तवान् यन् शास्त्रश्रवणेन पुण्यं लभ्यते, आत्मिकबलं च संवर्ध्यते। सनातनपरम्परायाः अनुकरणं मानविकविकासस्य समाजसमृद्धेश्च मार्गः अस्ति।” एतत् आयोजनम् इदं स्पष्टं दर्शितवान् यत्-पतञ्जलिविश्वविद्यालयः केवलं वैदिकशिक्षायाः शोधस्य च केन्द्रम् न, अपि तु

शेषभागः अष्टमपुटे

संस्कृतभारत्याः चण्डीगढ़गोष्ठी सम्पन्ना

चण्डीगढ़। संस्कृतभारतीपंजाबप्रान्तस्य चण्डीगढ़गोष्ठी समायोजिता। गोष्ठी एषा सनातन-धर्मसंस्कृतमहाविद्यालयः सेक्टर २३ बी मध्ये आयोजिता। गोष्ठ्यां चण्डीगढ़नगरे संस्कृतस्य स्थितिः, तत्रत्य जनसामान्ये संस्कृतस्य प्रचारप्रसारः, विद्यालयेषु संस्कृतसप्ताहस्य समाचरणस्य योजना विषयकं चिन्तनम्

अभवत्। पुनश्च अगस्तमासस्य १९-२० दिवसयोः पंजाबीविश्वविद्यालये पटियालानगरे आयोज्यमानस्य कार्यक्रमस्य विषये अपि जन-जागरणं जातम्। गोष्ठ्यां चण्डीगढ़स्थ विविधेभ्यः विद्यालयमहाविद्यालेभ्यः संस्कृतानुरागीजनाः समायुक्ताः। गोष्ठ्यां

अस्मिन्नेव कार्यक्रमे संस्कृतभारतीपक्षतः प्रान्ताध्यक्षेन डॉ विरेन्द्रवर्येणः दयित्वानां घोषणा अपि कृता येषु श्रीमान् डॉ. देवीसिंहं चण्डीगढ़स्य अध्यक्षस्य, आचार्य भगवानदासं चण्डीगढमन्त्रिणः, डॉ सुधां विद्यालयप्रमुखस्य, श्रीमान् अंशुलं छात्रप्रमुखस्य दायित्वं प्रददम्। अस्यां गोष्ठयां प्रांतसहमंत्री अजयकुमारआर्यः विभागसंयोजकः डॉ ओमनदीपः डॉ रविदत्तकौशिकः डॉ राहुलः इत्यादयः समुपस्थिताः आसन्।

संस्कृतभाषा एव आयुर्वेदस्य आत्मा वर्तते -आयुर्वेदशिरोमणिः आचार्यः -डॉ. बृजेशशास्त्री

वार्ताहरः- प्रवेशकुमारशुक्लः,

लखनऊ। उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानेन संचालकविनयश्रीवास्तवस्य मार्गदर्शनेन चालितायाः आन्लाईनप्रशिक्षणपाठ्यक्रमनिर्माणयोजनायाः अन्तर्गतं सरलसंस्कृतवार्तालापवर्गे प्रेरणासत्रस्य आरम्भः

सरस्वतीवन्दनाद्वारा कृतः। सरस्वतीवन्दनं जूही अकरोत् । संस्थानगीतिका ज्योतिः द्वारा प्रस्तुतमभवत्।

समन्वयकः दिव्यारंजनमहोदयः परिचयः स्वागतसम्बोधनञ्च अकरोत्। सत्रस्य संचालनं प्रशिक्षकः रजनीकुमारमहोदयः अकरोत् । स्वागतगीतं वैभवपाण्डेयः द्वारा प्रस्तुतं संस्कृतगीतं गौरव द्वारा प्रस्तुत। रुचिता पद्मिनी च कक्षायाः अनुभवं प्रकटितवत्यौ।

प्रेरणासत्रस्य मुख्यवक्ता आयुर्वेदशिरोमणिः आचार्यः डॉ बृजेश-शास्त्री स्वभाषणे संस्कृतभाषायाः महत्त्वं प्रकाशयित्वा उपस्थितजनेभ्यः अवदत् यत् संस्कृतभाषा ।

महाकविः दण्डी इत्यनेन अपि संस्कृतं देवानां भाषा इति प्रस्तावः कृतः संस्कृतस्य ज्ञानपरम्परा अतीव उत्तमः, तस्य उच्चारणं रोगाणां चिकित्सां करोति। मनसि अन्तःकरणे च संस्कृतभाषायाः आदरः भवेत्, अनेके रोजगारस्य अवसराः अपि संस्कृते एव निहिताः सन्ति। संस्कृतम् अस्माकं भारतीयसंस्कृतेः धरोहरम् अस्ति अतः अस्माभिः तस्य गर्वः भवितव्यः। एतादृशैः प्रेरणादायकैः वचनैः सर्वे अभिभूताः आसन्।

अन्ते प्रशिक्षकः लल्लनबाबूमौर्य अतिथिभ्यः कृतज्ञतां प्रकटितवान्। कार्यक्रमे उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानस्य निदेशकः विनयश्रीवास्तवः, प्रशासनिकपदाधिकारी जगदानन्द झा, दिनेशमिश्रः, योजना प्रमुखः भगवानसिंहः, प्रशिक्षणप्रमुखः सुधिष्ठा मिश्रः, समन्वयकः धीरज मैथानी, दिव्या रंजनः, राधाशर्मा रजनीशकुमारः, दीपिकामिश्रा इत्यादयः उपस्थिताः आसन्। अन्ते शान्तिमन्त्रेण सूचनायाश्च सह कार्यक्रमस्य सफलतापूर्वकं समाप्तिः अभवत्। कार्यक्रमस्य संयोजनं प्रशिक्षिका दीपिकामिश्रा कृतवती।

डीएवी विद्यालये समायोजिता जनपदस्तरीय 'संस्कृत-प्रतिभान्वेषण-स्पर्धाः'

वार्ताहरः आचार्यदीनदयालशुक्लः

उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानलखनऊ द्वारा आयोजिता जिलास्तरीया 'संस्कृतप्रतिभा खोजप्रतियोगिता' डी.ए.वी.इण्टरकालेज, बाँदा इत्यत्र आयोजिता। कार्यक्रमस्य आरम्भः दीपप्रज्वलनेन, सरस्वती मातुः चित्रस्य मालाकरणेन च अभवत् । कार्यक्रमस्य संयोजक डॉ. जानकीशरण शुक्ल इत्यनेन सर्वेषां प्रतिभागिनां

प्रतियोगितायाः नियमानाम् परिचयः कारितः। सर्वेभ्यः शुभकामनाः प्रेषयित्वा स्पर्धायाः आरम्भः अभवत्। प्रतियोगितायां २० विद्यालयेभ्यः १०० तः अधिकाः छात्राः भागं गृहीतवन्तः। डॉ. रविन्द्र पंथ, डॉ. सर्वेशतिवारी, श्री पवनकुमारसिंहः एवं श्रीमतीवर्षाद्विवेदी चासीत्।

संस्कृतगीतस्पर्धायां प्रथमस्थानं प्रीतित्रिवेदी, पं. जवाहरलालइण्टरकॉलेज गिरवाँ एवं द्वितीय स्थानम् ऋतुयादव शासकीयइण्टरकॉलेज-बिलगांव, तृतीय स्थानं प्रतिभा, तथागत ज्ञानस्थानीवरिष्ठमाध्यमिकविद्यालयः अतर्रा द्वारा प्राप्तम्।

संस्कृतसामान्यज्ञाने यशकुमारः इण्टर कॉलेजगिरवाँ प्रथमः, पवनकुमारः इण्टरकॉलेजगिरवाँ द्वितीयः, कार्तिक डीएवीइण्टरकॉलेज,बाँदा तृतीयं स्थानमवाप्तम्। संस्थानेन १००० रुप्यकाणि दीयते। प्रथमस्थानस्य कृते १०००, रु. द्वितीयस्थानस्य कृते ८००, रू. तृतीयस्थानार्थं ७०० रुप्यकाणि तथा सान्त्वनापुरस्कारः रु. ५०० तः त्रयः प्रतिभागिनः। सर्वेषां प्रतिभागिनां मुख्यतिथिः श्रीदिनेशकुमारः (जिलाविद्यालयनिरीक्षकः बांदा) द्वारा पुरस्कार-प्रमाणपत्रवितरणञ्चाभूत्।

प्रतियोगितायाः आयोजकः विद्यालयस्य प्रधानाचार्यः डॉ. आनन्दकुमारः संस्कृतस्य महत्त्वे प्रकाशं दत्वा सर्वेभ्यः अतिथिभ्यः धन्यवादं दत्तवान्। अस्मिन् कार्यक्रमे मेजरमिथलेशपाण्डेयः, श्रीशिवदत्तत्रिपाठी, श्रीश्याममनोहररावः, श्रीराजकिशोरशुक्लः, श्रीजितेन्द्रद्विवेदी, प्रशांतरावतः, स्वाति सिंह, श्वेतात्रिपाठी, साधनासिंह, श्रीमती अर्चना, सहितं विद्यालयस्य नैके छात्र-शिक्षकाश्चोपस्थिताऽभवन्।

संस्कृतभारतीकानपुरप्रान्तस्य द्विदिवसीया बृहद्गोष्ठी परिसम्पन्ना

आचार्यदीनदयालशुक्लः

कानपुरम्। संघटनस्यविकासाय संवर्धनाय च दृष्ट्या समायोज्यमाणा संस्कृतभारत्याः द्विदिवसीया प्रान्तस्य गोष्ठी कानपुरस्थ स्थाने परिसम्पन्ना। अस्यां गोष्ठ्यां पूर्वी उत्तरप्रदेशक्षेत्रस्य क्षेत्रसंघटनमन्त्री श्रीमान् प्रमोदपण्डितवर्यः तथा डॉ कन्हैयालाल झावर्यौ समुपस्थितौ। कार्यकतृभिः उभाभ्यामपि पाथेयं प्राप्तवन्तः। उद्घाटनसत्रे प्रान्तमन्त्री आचार्य चन्द्रप्रकाशत्रिपाठी महोदयेन समुपस्थितानाम् अतिथीनां कार्यकतृणाञ्च

स्वागतम् अकारि। तदनु प्रान्तसहमन्त्रिणा डॉ.रत्नेशत्रिवेदीवर्येण गोष्ठ्याः प्रास्ताविकमुपस्थापितम्। अस्यां द्विदिनात्मिकां प्रान्तीयगोष्ठ्यां कानपुरप्रान्तस्य १४ जनपदेभ्यः विभिन्नकार्यकर्तारः विभिन्नेषु सत्रेषु संस्थायाः विविधविकासविषयेषु चर्चां कृत्वा समाधानं प्राप्तवन्तः। संस्कृतस्य विकासाय संस्कृतं साधारणभाषां करणं च प्रान्तीयस्तरात् मण्डलस्तरं यावत् तथा च मण्डलस्तरात् विकासखण्डस्तरं यावत् विकासखण्डात् ग्रामस्तरं यावत् संस्थायाः कार्याणि नेतुम् उद्दिश्य एषा संगोष्ठी आयोजिता आसीत्। संगोष्ठ्याः एकः सत्रः मुख्यतया अखिलभारतीयसम्मेलनस्य विषये आसीत्, यत् नवम्बरमासे तमिलनाडुराज्यस्य कोयम्बटूरनगरे भविष्यति। कोयम्बटूरे आयोज्यते अस्मिन् अखिलभारतीयसम्मेलने देशविदेशेभ्यः संस्थायाः कार्यकर्तारः उपस्थिताः भूत्वा विविधविषयेषु चर्चां करिष्यन्ति। अयं कार्यक्रमः नवम्बरमासस्य ७, ८, ९ दिनाङ्केषु भविष्यति। तत्र गन्तुं श्रमिकाः पूर्वमेव सज्जतां प्रारब्धाः सन्ति। विशेषसत्रं सम्बोधयन् पूर्वी उत्तरप्रदेशक्षेत्रस्य सङ्गठनमन्त्री अस्मिन् मासे संस्कृतदिवसस्य, संस्कृतसप्ताहस्य च आयोजनसम्बद्धेषु विविधविषयेषु चर्चां कृत्वा कार्यकर्तारं सम्बोधितवान्। संस्कृतसप्ताहे, संस्कृतसप्ताहे, संस्कृतदिवसस्य च विभिन्नस्थानेषु विद्यालयेषु, सामाजिकसंस्थासु, सामाजिकस्थानेषु च आयोजनं करणीयम्, प्रतियोगिताः करणीयाः, गीतापाठः, संस्कृतस्य प्रचारः, शोभायात्रा इत्यादीनां आयोजनं करणीयम् इति निर्देशाः दत्ताः। कार्यकर्तारः संयुक्तचर्चायां एतत् प्रकटितवन्तः। श्रावणपूर्णिमायां आचरितस्य संस्कृतदिवसस्य सज्जतायाः विषये कार्यकर्तृषु उत्साहः दृष्टः। गतसत्रे सर्वेषां कार्यकर्तृणां धन्यवादः कृतः, शान्तिमन्त्रेण च संगोष्ठ्याः समापनम् अभवत्। अस्मिन् कार्यक्रमे जयनारायण शुक्लः, डॉ. सर्वेश कुमार शाण्डिल्यः,डॉ स्नेहा अवस्थी, मिनी मिश्रा, डॉ प्रदीप शुक्लः, निमिष त्रिपाठी, आनन्द अवस्थी, स्मृतिः, प्रीती, मनोज अवस्थी, महेश श्रीवास्तवः मनीष दीक्षितसहितम् अनेके कार्यकर्तारः उपस्थिताः आसन्।

भाषायाः शुद्धिः व्याकरणेन एव भवति - डॉ. ज्ञानेन्द्र सापकोटावर्यः

-सचिन शर्मा , मोदीनगरम् , गाजियाबादम् , उ.प्र.।

उत्तरप्रदेश-संस्कृत-संस्थानस्य निदेशकः विनय-श्रीवास्तवः । तदीये निर्देशणे सञ्चालितायाः ऑनलाइन-प्रशिक्षण-पाठ्यक्रम-निर्माण-योजनायाः अन्तर्गतानां सञ्चाल्यमानां सरल-संस्कृत-संभाषण-कक्षाणां परतया आयोज्यमानस्य प्रेरणा-सत्रस्य शुभारब्धस्तत्र। प्रेरणा-सत्रस्य मुख्यवक्ता वाराणसीनगरे स्थिते सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य व्याकरणविभागस्य सहायकाचार्यः डॉ. ज्ञानेन्द्रसापकोटावर्यः स्ववक्तव्ये संस्कृतभाषायाः महत्त्वं प्रकाश्य, 'किम् नाम व्याकरणम्? कथं व्याकरणं विधीयते? सर्वदा किमर्थम् आवश्यकं व्याकरणम्?' इति विषये विमर्शः कृतः। तेन उक्तं यत् संस्कृतम् अस्माभिः निश्चयेन पठनीयम्। अस्माभिः अस्याः भाषायाः गौरवेन अनुभूयते।" धसंस्कृतभाषायाः व्याकरणस्य च अध्ययनं प्रचारः च अस्माकं सर्वेषां दायित्वम्। सुभाषितानि लोकानां सौहार्दं, विश्वबन्धुत्वं च जागरयन्ति। अतः प्रतिदिनं एकं सुभाषितं पठनीयम्, प्रतिदिनं योगाभ्यासः अपि करणीयः। अन्ते प्रशिक्षकः सचिन शर्मा आगतानां सर्वेषां धन्यवादं प्रकटितवान। कार्यक्रमे उत्तरप्रदेश-संस्कृत-संस्थानस्य अधिकारिणः योजनाप्रभारी प्रधानसहायकः श्रीभगवान सिंह-चौहानः, प्रशिक्षणप्रमुखः सुधिष्ठमिश्रः, समन्वयकाः धीरज मैठाणी , दिव्यरञ्जनः, राधा-शर्मा अन्ये च मार्गदर्शकाः उपस्थिताः । प्रशिक्षुणा श्रद्धामिश्रया सरस्वतीवन्दना विहिता। संस्थान-गीतिका अलीशया प्रस्तुता, स्वागत-गीतं पूजागौड़वर्या गीतवती। आगतानाम् अतिथीनां स्वागतं मुख्यवक्तुः च परिचयं प्रास्ताविकं समन्वयको दिव्यरञ्जनवर्यः कृतवान्। सत्रस्य सञ्चालनं प्रशिक्षकेण डॉ. दिवाकरमिश्रवर्येण कृतम्। समग्रं तकनीकीसञ्चालनम् अशोकमिश्रवर्येण निर्व्यूढम् । प्रशिक्षकः सचिन शर्मा प्रेसविज्ञप्तिं लिखितवान् प्रकाशनं च कारितवान् । आगतानाम् अतिथीनां परिचयं प्रशिक्षिका नीलमरानी कृतवती। कक्षायाः अनुभवः- आनन्दमिश्रः, वैदिक मङ्गलाचरणम्- विवेकपाण्डेयः, संस्कृतगीतम् - जाह्नवीवर्या, सुभाषित-श्लोकानां प्रस्तुतिश्च प्रवीणप्रकाशवर्येण इत्येतैः छात्रैः सम्प्रस्तुताः।

शान्तिमन्त्रं नीतु-सक्सेना कृतवती। कार्यक्रमे सूचनादानं दिवाकरमिश्रेण कृतम्। एवं कार्यक्रमे प्रशिक्षकः सचिन शर्मा, अशोकमिश्रः, नीलमरानी, दिवाकरमिश्रः, च अपि समायोजनसहभागिनः आसन्। बहवः छात्राः, विदेशिकाश्च आसन्, सामाजिक-जनाः च अपि उत्साहेन उपस्थाय स्वं परिस्पदनं अयच्छन्।

'सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे सन्तु निरामयाः' इति भावेन कार्यक्रमः संपन्नः।

स्वास्थ्यरक्षार्थम् आयुर्वेदस्य ज्ञानम् आवश्यकम् - डॉ अखिलेशकुमारमिश्रः

लखनऊ। उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानेन सञ्चालितायाः आनलाइनप्रशिक्षणपाठ्यक्रमनिर्माणयोजनान्तर्गतं प्रेरणासत्रायोजनकार्यक्रमे सत्रस्य आरम्भः सरस्वतीवन्दनयाऽभवत्।

कार्यक्रमेऽस्मिन् सरस्वतीवन्दना अरुंधति महोदयया, संस्थानगीतिका शोभारानीमहोदयया, स्वागतगीतं पूनमसिंहेन प्रस्तुतम्। मनीषावैदेन

पञ्चांगकथनं कृतम्।अतिथीनां परिचयं प्रशिक्षकः राजनदूबे कृतवान्,समन्वयकः- श्रीदिव्यरञ्जनः अतिथीनां पुरस्सरं समेषां स्वागतञ्च अकरोत् । प्रशिक्षुषु विष्णुकुमारः, विजया, अनामिका, लक्ष्यदीपः च अनुभवकथनं गीतानि च प्रस्तुतवन्तः। सुभाषितानि जयंतपाठकः अवदत्।

प्रेरणासत्रस्य मुख्यवक्ता डॉ. अखिलेशकुमारमिश्रः स्वोद्बोधने संस्कृतभाषायाः महत्त्वं प्रकाशयित्वा अद्यत्वे भविष्ये च आयुर्वेदस्य भाषा संस्कृतम् इत्यऽस्मिन् विषये सर्वान् बोधितवान् । महोदयः स्ववक्तव्ये आयुर्वेदस्य भाषारूपेण संस्कृतभाषायाः महत्त्वं प्रकाशयन् उपस्थितान् जनान् प्रति अवोचत् यत् संस्कृतभाषा भारतीयसंस्कृतेः अमूल्यं धनम् अस्ति । एषा भाषा वैदिकपरम्परायां देववाणी इत्यपि अभिधीयते। अतः सा शुद्धतायाः पावनतायाश्च प्रतीकं मन्यते।ऽ आयुर्वेदस्य मूलं वेदेषु एव विद्यते, यः समस्तः वेदशास्त्रीयः ज्ञानकोशः संस्कृतभाषायां एव संकलितः अस्ति। अतः अस्य ज्ञानस्य आध्यात्मिकं तात्त्विकं च रहस्यं बोधयितुं संस्कृतभाषायाः अध्ययनं अत्यावश्यकं भवति। विद्वांसः अपि कथयन्ति यत् 'संस्कृतभाषायामेव आयुर्वेदस्य मूलतत्त्वानां यथार्थज्ञानं सम्भवति। सुभाषितस्य उदाहरणेन अपि महोदयः वैद्यस्य महत्त्वं विशेषतां च सूचितवान। वैदेशिकाः अपि अद्यापि भारतम् आगत्य आयुर्वेदस्य रहस्यानि ज्ञातुं यत्नं कुर्वन्ति। आयुर्वेदस्य मूलग्रन्थाः यथा चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता, अष्टाङ्गहृदयम्, भावप्रकाशः, शाङ्र्गधरसंहिता च इत्यादयः सम्पूर्णतः संस्कृतभाषायां एव रचिताः सन्ति। प्राचीनकाले ज्ञानेन परम्परया च यः संग्रहः अभवत्, सः अपि संस्कृतभाषायामेव संकलितः, येन तस्य मौलिकता रक्षिता अभवत्। अन्यभाषान्तरं तु तस्य तादृशीं मौलिकतां न संरक्षयति। संस्कृतश्लोकानां मन्त्रात्मकत्वम् अपि अस्ति, तेषां ध्वन्यात्मकगुणाः औषधप्रयोगेषु अपि मानसिकं सन्तुलनं जनयन्ति। संस्कृतभाषायाः शब्दार्थस्य सूक्ष्मता विशेषगुणरूपेण उदीर्यते। प्रत्येकं शब्दस्य अनेकाः अर्थाः सन्ति, ये प्रसङ्गानुसारं विवेच्य तत्त्वं स्पष्टं कुर्वन्ति।आयुर्वेदे सप्तपदार्थानां विवेचनं तर्कसङ्ग्रहेण सह उपस्थाप्यते। आयुर्वेदः केवलं रोगनिवारणं न करोति, अपितु सम्पूर्णजीवनचर्याम् उपदिशति यत्र शारीरिकं, मानसिकं, आध्यात्मिकञ्च स्वास्थ्यं समाहितम् अस्ति। अन्ते महोदयः अवोचत् यत् संस्कृतभाषां विना भारतस्य चिन्तनं अपि असम्भवमेव।

प्रशिक्षकः पंकजशर्मा कृतज्ञतां प्रकटितवान्। ओमदत्तद्विवेदी सम्पूर्णे सत्रे तकनीकिसहायतां सङ्गोष्ठीसञ्चालनं चापि कृतवान्। सत्रस्य सञ्चालनं प्रशिक्षकः शिवप्रतापमिश्रः अकरोत्।

कार्यक्रमे उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानस्य निदेशकः विनयश्रीवास्तवः, प्रशासनिकपदाधिकारी जगदानन्द झा, दिनेशमिश्रः, योजनाप्रमुखः भगवानसिंहचौहानः, प्रशिक्षणप्रमुखः सुधिष्ठकुमारमिश्रः, समन्वयकः धीरजमैठाणी, दिव्यरञ्जनः, राधाशर्मा प्रशिक्षकः पंकजशर्मा, ओमदत्तद्विवेदी, राजनदूबे, शिवप्रतापमिश्रः, गणेशदत्तद्विवेदी, उपस्थिताः आसन्।

'द्वादशदिवसपर्यन्तं सञ्चालितः संस्कृतसम्भाषण शिविरः समारोपं प्राप्तः'

(संवादकः- प्रवेशकुमारशुक्लः, फिरोजाबाद) 'फिरोजाबादजनपदस्थस्य शिकोहाबादनगरस्य श्रीगङ्गेश्वर-संस्कृत-उत्तरमाध्यमिक-विद्यालये उत्तरप्रदेश-संस्कृत-संस्थानस्य 'गृहे गृहे संस्कृतमिति' प्रकल्पान्तर्गतत्वेन आयोजितस्य

संस्कृतसम्भाषणशिबिरस्य समापनसमारोहः सम्पन्नः।

विगतद्वादशसु दिवसेषु प्रवर्तितशिबिरस्य प्रारम्भः जुलाईमासस्य दशमदिनाङ्के अभवत्, यत्र प्रशिक्षकत्वेन शशांक तिवारी शिबिरं सम्यक्प्रकारेण सञ्चालितवान् । अस्मिन् शिबिरे पञ्चाशच्छात्राः उत्साहेन भागम् स्वीकृतवन्तः। समापनसमारोहे विद्यालयस्य प्रधानाचार्यवर्यः श्रीअशोकतिवारी-महोदयः अध्यक्षतां कृतवान। कार्यक्रमस्य उद्घाटनं विद्यालयप्रधानाचार्येण मद्भगवत्याः सरस्वत्याः सन्निधौ दीपप्रज्वालनेन माल्यार्पणेन च सानन्दं सम्पादितम्। स्वीयाध्यक्षीये उद्बोधने प्रधानाचार्य-महोदयेन संस्कृतभाषायाः महत्त्वम्, नीतिपरवाक्यानां व्यावहारिकप्रयोगः तथा च व्याकरणस्य अनिवार्य- आवश्यकता वर्तत इत्येवं विषयः विस्तरेण प्रकाशितः। कार्यक्रमस्य सफलायोजनाय आचार्यस्य अभिषेकतिवारिमहोदयस्य सविशेषः सहयोगः प्राप्तः। कार्यक्रमे आचार्यः मनोजः, सुधीरः, नवलशर्मा च उपस्थिताः आसन्।

SRDAV विद्यालये संस्कृतप्रदर्शनी- नवोन्मेषेण समन्वितं संस्कृताध्ययनम्

दिल्ली (शीलकमलः)। दयानन्दविहारे एस.आर.डी.ए.वी. विद्यालये संस्कृतविषये एकं विशेषं प्रदर्शनीकार्यक्रमं समारब्धम्। अस्य आयोजनस्य प्रमुखोऽभिप्रायः आसीत् - संस्कृतभाषाया अध्ययनं नवोन्मेषयुक्तेन, रोचकप्रकारेण च विद्यार्थिभ्यः सुगमं कर्तुम्।

कक्षा षष्ठी, सप्तमी, अष्टमी च विद्यार्थिभिः अतीव उत्साहेन विविधाः शिक्षात्मकाः क्रीडाः निर्मिताः। तेषां माध्यमेन संस्कृतव्याकरणस्य,

शब्दरचनायाः, वाक्यनिर्माणस्य च सरलबोधनं सम्पन्नम्।

विशेषरूपेण द्वौ आकर्षणकेंद्रबिन्दू आस्ताम् -

'स्पिन्नरक्रीडा-स्पिनरं भ्रमित्वा विद्यार्थिनः आकृतिनामानि संस्कृतेन उच्चरन्ति स्म तथा तेषां चित्रनिर्माणं अपि कुर्वन्ति स्म।

'संस्कृतलूडो - परंपरागतलूडोखेलस्य संस्कृतरूपान्तरेण निर्माणं कृतम्। संस्कृतप्रश्नोत्तरेणैव अन्वितम्, येन पाठ्यवस्तु अभ्यासेन सह क्रीडा अपि अभवत्।

तथैव "Wordwall" अस्मात् जालपृष्ठात् विद्यार्थिभिः स्वतः ऑनलाइन संस्कृतक्रीडाः अपि निर्मिताः। धातुरूपाणि, समासभेदाः, शब्दरचना, शुद्धाशुद्धपदानि इत्यादिकं अतीव सरलरूपेण प्रस्तुतम्।

एषः कार्यक्रमः विद्यालयस्य प्रधानाचार्या श्रीमत्या विनीता कपूर महोदया, संस्कृतविभागाध्यक्षया श्रीमती अनुराधा शर्मा महोदया, वरिष्ठशिक्षकैः श्रीमान् जी. पी. अधिकारी, श्रीमान् ब्रह्मदेवः, श्रीमती ज्योति शर्मा च, एतेषां सर्वेषां मार्गदर्शनेन सफलतापूर्वक आयोजितः।

अहमपि, शीलः कमलः, संस्कृतशिक्षकः, एषस्य आयोजने सक्रिय योगदानं कृतवान्। विद्यार्थिनाम् सक्रियसहभागेन अपि एषः प्रयासः अद्भुतरूपेण सम्पन्नः। तैः स्वयमेव क्रीडाः निर्मिताः, प्रस्तुतीः दीयमानाः च, यत् दर्शकानां हृदयानि स्पृशन्ति स्म।

एषा प्रदर्शनी न केवलं बालानां रचनात्मकतां, नवोन्मेषं च जागरूकतया दर्शयति, अपि तु संस्कृतभाषाया व्याप्तिं, जीवंततां च स्पष्टं सूचयति। एषः शिक्षणपद्धतेः नवदृष्टिकोणः अन्यविद्यालयानपि प्रेरयिष्यति इति न संशयः।

शीलः कमलः TGT संस्कृतशिक्षकः,SRDAV Dayanand Vihar

जिलास्तरीयसंस्कृतप्रतिभान्वेषण-प्रतियोगितायाः आयोजनं कृतम्

वार्ताहरः - आचार्यदीनदयालशुक्लः

कानपुरम्। उत्तरप्रदेशसर्वकारस्य भाषाविभागस्य अन्तर्गतं उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थान, लखनऊ, जालौनमण्डले २३ जुलाई बुध वासरे संस्कृतप्रतिभाखोजप्रतियोगिता २०२५ आयोजिता।

श्रीआदर्शसंस्कृतमहाविद्यालयः उरई इत्यत्र आयोजिते आयोजने UP, CBSE, माध्यमिकसंस्कृतबोर्डउत्तरप्रदेशतः कक्ष्या ०६ तः १२ पर्यन्तं ९० तः अधिकाः प्रतिभागिनः संस्कृतगीतस्य संस्कृतसामान्यज्ञानप्रतियोगितायाः (बालवर्गस्य) च उपस्थिताः भूत्वा भागं गृहीतवन्तः। प्रथम, द्वितीय, तृतीय, ०३-०३ सान्त्वना पदं प्राप्तवन्तः विजेतारः कवचौः प्रमाणपत्रैः च सम्मानिताः। अन्येषां प्रतिभागिनां प्रमाणपत्रैः सम्मानितः।

कार्यक्रमस्य अध्यक्षत्वेन आदरणीय कालपीनगर विधायकः श्रीविनोदचतुर्वेदीवर्यः एवं मुख्यातिथिः प्राचार्य डीएवी कॉलेज प्रो. राजेशचन्द्रपाण्डेय आसीत्।

आदरणीयः विधायकः चतुर्वेदी जी इत्यनेन उक्तं यत् मण्डले संस्कृतप्रतियोगितायां सर्वेभ्यः बोर्डेभ्यः एतावता बहुसंख्याकाः छात्राः भागं गृह्णन्ति इति दृष्ट्वा अवश्यमेव आनन्दस्य विषयः अस्ति। एषः ऐतिहासिकः क्षणः अस्ति। मण्डले अपि एतादृशाः संस्कृतस्पर्धाः निरन्तररूपेण आयोजिताः भवेयुः। सः अवदत् यत् ये मण्डले प्रथमद्वितीयस्थानं प्राप्नुयुः ते झाँसीविभागप्रतियोगितायां भागं गृह्णन्ति। वयं मण्डलस्य विजेतानां छात्राणां कृते विभागीयस्तरस्य सज्जतायै आवश्यकानां संसाधनानाम् कृते पूर्णं समर्थनं करिष्यामः।

प्राध्यापकः पाण्डेयः अवदत् यत् एषः संस्कृतस्य युगः अस्ति। प्रतियोगिताद्वारा संस्थासु गौरवम् आनयन्तः नूतनाः छात्राः सज्जीकृताः सन्ति। लखनऊनगरस्य संस्थायाः कृते अयं अतीव प्रशंसनीयः कार्यः अस्ति।

संस्थाद्वारा नामाङ्कितः जिलासमन्वयकः ओरायस्य डी. वी.महाविद्यालयस्य प्राध्यापकः डॉ. सर्वेशशाण्डिल्यः अवदत् यत् संस्कृतगीतप्रतियोगितायां प्रथमस्थानं आनन्दी बाई हर्षे बालिका विद्यामन्दिरस्य जलौनस्य छात्रा प्रज्ञा प्रजापतिः, द्वितीयं स्थानं श्री आदर्शसंस्कृतमहाविद्यालयस्य छात्रः वंशपाण्डेयः तृतीयस्थानं च प्राप्तवान् स्थानं व्यासक्षेत्रसंस्कृतमहाविद्यालयस्य छात्रेन मयङ्केन सुरक्षितम् । वैष्णवी, राघव, नव शर्मा द्वारा त्रीणि सान्त्वनापुरस्काराः प्राप्ताः।

संस्कृतसामान्यज्ञानप्रतियोगितायां (बालवर्गे) आनन्दी बाई हर्षे बालिका विद्यामन्दिर, जालौन् इत्यस्य छात्रा अनुप्रिया लिटोरिया प्रथमपुरस्कारं प्राप्तवती, आदर्शसंस्कृतमहाविद्यालयस्य छात्रा आयुषपाण्डेयः द्वितीयं पुरस्कारं प्राप्तवान्, तृतीयं पुरस्कारं लवेलेशतिवारीं प्राप्तवान् ।

त्रयः सान्त्वनापुरस्काराः चौधरी शासकीयइण्टर कॉलेज ससैदनगरस्य छात्रा गौरीगौतम, गजेन्द्रसिंह इण्टर कॉलेज बबई इत्यस्य कीर्तिदीक्षित एवं पीएम श्री मुमताज टइण्टरकॉलेज कदौरा इत्यस्य छात्रा श्रीवर्मा प्राप्तवान्।

निर्णायकत्वेन जिल्लायाः प्रख्यातविद्वान् डॉ. शालिग्राम शास्त्री, डॉ. शिवसम्पत् द्विवेदी, बांदातः श्रीवामदेवसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्राध्यापकः डॉ. रत्नेशत्रिवेदी, डॉ. शगुफ्तामिर्जा, श्रीरामलखनपाठकादयः उपस्थितासन्।

आयोजकसंस्थायाः प्राचार्यः श्री आदर्श संस्कृतमहाविद्यालयः रामनगर , ओरायः मुख्यातिथिः निर्णायकः शिक्षकाः अभिभावकाः छात्राः च आभारं प्रकटितवान्। अवसरेऽस्मिन् श्रीलक्ष्मीनारायणद्विवेदी, प्रतिक्षापाठकः, वन्दनासिंह, श्रीरामवर्मा,दीपागुप्ता, मोहितमिश्रा आदि शिक्षकाः एवं अभिभावकाः उपस्थिताः आसन् ।

सम्पादकीयम्

सम्मानिताः सुजनाः! सादरं नमोनमः।

भारतीयसंस्कृतेः सम्यग् अवधारणायाः कृते संस्कृतभाषायाः महत्त्वं न केवलं भाषास्वरूपेण अपि तु संस्कृतिस्वरूपेण अपि विचारणीयम्। एषा भाषा केवलं संप्रेषणस्य साधनं न, अपितु भारतस्य चौतन्यरूपा अस्मिन् सांस्कृतिकनिक्षेपे आधारशिलायाः रूपेण प्रतिष्ठिता अस्ति। एषा भाषा वेदपुराणमहाभारतरामायणाद्यग्रन्थेषु स्थितं ज्ञानं संरक्षति। अतः संस्कृतस्य संरक्षणं, संवर्धनं च आवश्यकम्। अनेनैव हेतोः प्रति वर्षं श्रावणमासस्य प्रथमसप्ताहे 'संस्कृतसप्ताहम्' आयोज्यते। अयं सप्ताहः केवलं संस्कृतस्य प्रचारप्रसाराय न, अपि तु भारतीयचिन्तनपरम्परायाः जागरणाय अपि समर्प्यते।

संस्कृतसप्ताहस्य आयोजनं भारतसर्वकारेण, विशेषतया मानव संसाधन विकास मंत्रालयेन, भारतस्य संस्कृत संस्थानैः, विश्वविद्यालयैः, च विद्यालयैः सह समन्वयं कृत्वा प्रचलन्ति। सप्ताहस्य मुख्यलक्ष्यं जनमानसस्य संस्कृतभाषायां रुचिं सृजनं, छात्राणां मध्ये भाषायाः प्रतिपादनम् अथ च संस्कृतं जीवितभाषारूपेण स्वीकृतम् इति अस्ति। सप्ताहे विविधकार्यक्रमाः आयोज्यन्ते-संस्कृतश्लोकप्रतियोगिता, भाषणम्, संवादः, संस्कृतनाटकम्, गीतप्रतियोगिता, संस्कृतपाठानां प्रदर्शनम्, इत्यादयः।

संस्कृतं केवलं एकं शास्त्रीयो विषयो न, अपि तु भारतस्य आत्मा अस्ति। अस्य भाषायाः माध्यमेन ऋषयः विज्ञानं, आयुर्वेदो, गणितं, स्थापत्यं, राजधर्मो, योगशास्त्रं, च शिक्षां समग्रं विश्वाय समर्पितवन्तः। संस्कृतसप्ताहस्य आयोजनं अस्य महतो वैभवस्य स्मरणं, पुनरुत्थानं च जनानां चेतनायाम् आवाहनं करोति। संस्कृतं गीतं, वाद्यं, नृत्यं, च कलानां रूपेषु निहितम् अस्ति। सप्ताहे तु एते सर्वे आयामाः एकस्मिन् सूत्रे बद्धीकृत्य विद्यालयादिस्थलेषु प्रतिपाद्यन्ते।

संस्कृतसप्ताहस्य आयोजनं विशेषतः विद्यालयेषु छात्रेभ्यः भाषायाः महत्त्वं बोधयति। बहवः छात्राः एतस्मिन्नेव सप्ताहे प्रथमं संस्कृतभाषायां अभिरुचिम् अनुभवन्ति। बाल्ये संस्कृतं शिक्षयित्वा संस्कारश्च राष्ट्रं निर्मातुं शक्यते। विद्यालयेषु सप्ताहस्य आरम्भे 'संस्कृतप्रतिज्ञा' पठ्यते, अस्य माध्यमेन छात्राः आत्मनः संस्कृतभाषायाः पालनाय संकल्पं कुर्वन्ति। शिक्षायाः स्तरं अपि संस्कृतस्य समावेशेन उन्नीयते, यतः संस्कृतं शिक्षमाणः बालकः आत्मानं अधिकं सुव्यवस्थितं, शान्तं, च विचारशीलं अनुभवति।

संस्कृतं राष्ट्रिय-अस्मितायाः प्रतीकभूता अस्ति। यत्र यत्र राष्ट्रगौरवस्य चर्चा भवति, तत्र तत्र संस्कृतस्य स्मरणं स्वाभाविकतया भवति। संस्कृतसप्ताहे आयोज्यमानकार्यक्रमाः यूनां हृदये राष्ट्रभक्तिर्जागर्ति। भारतस्य आत्मा संस्कृतेः गभीरस्रोतांसि स्थितम्, एतत् बोधयित्वा अयं सप्ताहः नवीनतमपि संततिं स्वसंस्कृतिं च प्रति गवेषयितुं प्रेरयति।सांप्रतं संस्कृत सप्ताहस्म प्रासंगिकता यद्यपि इदानीं अनेके जनाः आधुनिकभाषायाम् अधिकं ध्यानं ददति, तथापि संस्कृतस्य स्थायित्वम् अद्यापि अद्भुतम् अस्ति। संस्कृतसप्ताहस्य आयोजनं एतत् दर्शयति यत् भारतस्य हृदये एषा भाषा अधुनापि जीवति। अनेके नवप्रयत्नाः अपि संस्कृतस्य संवध नाय प्रवृत्ताः-उदाहरणरूपेण संस्कृतं वार्तापत्रिका, रेडियो संस्कृतम्, ऑनलाइनसंवादपाठशालाः, च। सप्ताहेऽस्मिन् सामाजिक सहभागिता केवलं विद्यालयसंस्थायाः कार्यक्रमो न, अपि तु एकः सामाजिकोत्सवः भवति। ग्रामे ग्रामे, नगरे नगरे संस्कृतप्रेमिणः मिलित्वा संस्कृतदिनम् उत्सववत् आयोजयन्ति। समाजे प्रौढाः अपि उत्साहेन संस्कृतकार्यक्रमेषु भागं गृह्णन्ति। संस्कृतगीतैः, श्लोकैः, नाटकैः च सम्पूर्णं वातावरणं एकं सांस्कृतिकतीर्थं भवति।

आधुनिकमाध्यमेषु (सामाजिकमाध्यमेषु) अपि संस्कृतसप्ताहस्य व्यापकः प्रचारः दृश्यते। रुसंस्कृतसप्ताहम्, रुसंस्कृतम्, इत्यादीनि हैशटैग् प्रयुज्य फेसबुक्, ट्विटर्, यूट्यूब् इत्यादिषु संस्कृतप्रेमिणः संवादं कुर्वन्ति, लेखं प्रकाशितवन्तः, श्लोकान् पठन्ति। अनेके विद्यालयाः अपि सप्ताहे आयोज्यानि कार्यक्रमाणि प्रत्यक्षप्रसारणरूपेण प्रदर्शयन्ति।

समाप्तिः एवम् आह्वानं संस्कृतसप्ताहस्य माध्यमेन न केवलं संस्कृतभाषायाः पुनर्जागरणं सञ्जायते, अपि तु राष्ट्रचेतना, सांस्कृतिकगौरवबोधः, च सामाजिकसंघटनबुद्धिः अपि प्रवर्धते। एषः सप्ताहः केवलं एकसप्ताहीयम् आयोजनं न, अपितु एकः दीर्घकालीनप्रयत्नः भवितुमर्हति यः भारतस्य सांस्कृतिकस्वरूपस्य रक्षणाय अवश्यम् आवश्यकः। अस्मिन सन्दर्भे सर्वैः-छात्रैः, शिक्षकैः, पालकैः, प्रशासकैः च-संस्कृतभाषायाः प्रचारप्रसाराय स्वेच्छया कार्यं कर्तव्यम्।

भवदीया-**सम्पादिका**

भारतीय-ध्वनिशास्त्रे स्वरभक्तिविमर्शः

-प्रोफेसर श्रीकृष्णः शर्मा
पूर्व-निदेशकः
संस्कृत-प्राच्यविद्या संस्थानम्
कुरुक्षेत्र- विश्वविद्यालय
कुरुक्षेत्रम् (भारतम्)

वेदमन्त्राणां शुद्धोच्चारणेन, अर्थावबोधेन, पदस्वरूपसंरक्षणेन, यथाविधि विनियोगेन च वेदरक्षार्थं यथासमयं प्राचीनैराचार्यैर्विरचितेषु शिक्षा-व्याकरण-निरुक्त-छन्दो-ज्योतिष-कल्पाभिधानेषु षट्सु वेदाङ्गेषु ध्वनिविज्ञान-परायणं शिक्षानामकं वेदाङ्गं महनीयं स्थानं बिभर्ति । यद्यपि श्मुखं व्याकरणं स्मृतम्श इति प्रतिपादयता शिक्षाकारेण व्याकरणशास्त्रस्य महत्त्वं महता कण्ठरवेण उद्घोषितम्, किन्तु शिक्षाशास्त्रं व्याकरणशास्त्रस्य अनुशीलने प्रथमं सोपानं विद्यते।[1] यतो हि वर्णोच्चारण-प्रशिक्षणाभावे वर्णोच्चारणवैकल्याद् व्याकरणशास्त्रमपि बधिरकल्पायते । अथ च, वेदपुरुषस्य नासिकास्थानीयं शिक्षाशास्त्रं मुखस्थानीयस्य व्याकरणशास्त्रस्य सौन्दर्याधायकं कथयितुं शक्यते, यतो हि मानवीय मुखस्य सौन्दर्यनिर्धारणे नासिकाया महती भूमिका वर्तत इति पांसुलपादस्य हालिकस्यापि तिरोहितं नास्ति ।

शिक्षाशब्दस्य अर्थः

शिक्षाशब्दो विद्योपादानार्थकात् ण्यन्तात् श्शिक्षश धातोर्निष्पद्यते । श्शिक्षयति इति शिक्षाश इति व्युत्पत्तिलभ्यमर्थमाश्रित्य शिक्षाशब्दः पूर्णतया यौगिकः सन्नपि वर्णोच्चारणशिक्षणप्रदायके शास्त्रविशेषे रूढः सञ्जातः[2] । यदाह भाष्यकार आचार्यः सायण ऋग्वेदभाष्य- भूमिकायाम्- "वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा[3] इति । शिक्षाग्रन्थेषु शब्दोत्पत्ति-वर्णोच्चारण- वर्णविभागोच्चारणस्थान- प्रयत्न- प्रभृतीनां ध्वनिशास्त्रीयविषयाणां निरूपणं कुर्वद्भिः शिक्षाशास्त्रिभिः प्रदर्शिताः स्वरभक्ति - तत्स्थितिस्वरूपोच्चारणविषयका नैके प्रसङ्गाः सुतरां रुचिकराः प्रतीयन्ते । प्रातिशाख्येषु शिक्षाग्रन्थेषु च समुपलब्धान् एतान् ध्वन्यात्मकप्रसङ्गान् आधृत्य स्वर - भक्तिविश्लेषणमेव प्रस्तुतस्य शोधपत्रस्य प्रतिपाद्यो विषयो वर्तते ।

स्वरभक्तेः स्वरूपम्

स्वरभक्तिरिति अन्वर्थक पारिभाषिकं पदं विद्यते । भवति चात्र विग्रहः श्स्वरस्य भक्तिः आश्रयणम्श इति स्वरभक्तिः । विशिष्टदशायां वर्णोच्चारण-सौकर्याय कस्यचिद् विशिष्ट स्वरस्य आश्रय एव स्वरभक्तिपदवाच्यो भवति । सोऽयम् आश्रितः स्वरः कस्यां दशायां प्रयोजनीयो भवति, अस्य स्वरूपम् उच्चारणं वा कीदृक् स्याद्-इत्यत्र ध्वनिशास्त्रिभिर्बहुविचारितं स्वस्वमनीषया ।

ऋग्वेदप्रातिशाख्य आचार्यः शौनकः स्वरपूर्वकात् व्यञ्जनपरकाद् रेफात् परे ऋकाररूपां स्वरभक्तिमुपदिशति[4] । तत्र उवटकृतव्याख्यानाद् इदमधिकं विज्ञायते यद् ऋकारलृकारवर्णयोर्मिथः सावर्ण्याद् ऋकाररूपास्वरभक्तिवद् लृकाररूपा स्वरभक्तिरपि फलति[5]। एवं श्यदद्य कर्हि कर्हिचत्' (ऋग्, 8.73.5) इत्यादिषु स्थलेषु 'कर्हि' इत्यस्य उच्चारणं 'कर् ऋ हि' इत्येवं भवति तथा 'अर्चन्त्यर्कमर्किणः' (ऋग् 1.10.1)इत्यत्र 'अर् ऋ चन्त्यर् ऋ कमर् ऋ किणः' इत्येवं भवति। किन्तु 'आष्ट्र्याम्' (ऋग 10.165.3) इत्यत्र रेफस्य स्वरपूर्वकत्वाभावाद् अथ च 'सुरूपकृलुम्' (ऋग् 1.4.1) इत्यत्र रेफस्य व्यञ्जनपरकत्वाभावाद् स्वरभक्तिर्नैव प्रयुज्यते। शौनकमते तु स्वरपूर्वकाद् रेफात् (लकाराच्च) परे सर्वेष्वपि व्यञ्जनवर्णेषु सत्सु स्वरभक्तिः प्रयुज्यत एव, किन्तु कतिपयेऽनुदारवादिन आचार्या अत्र प्रबलं[6] विवदन्ते । ततश्च प्रातिशाख्येषु शिक्षाग्रन्थेषु च स्वभक्तेर्विषयो रेफाद (लकाराच्च) परे सत्सु ऊष्मवर्णेषु एव नियम्यते। सम्भवतः शौनकोऽपि एतत् नियमनं मौनेन स्वीकरोति।

ऋग्वेदप्रातिशाख्यस्य प्रसङ्गेन इदं विज्ञायते यद् आचार्यः शौनकः स्वरभक्तेर्द्वैविध्यम् अभिप्रैति-दीर्घा स्वरभक्तिश्चेति। रेफाद् (लकाराद्वा) ऊष्मवर्णस्य सामान्ये संयोगे सति दीर्घा स्वरभक्तिः कथ्यते[7], रेफाद् (लकाराद्वा) द्विरुक्तस्य ऊष्मवर्णस्य संयोगे सति ह्रस्वा चेति व्यवस्था[8]। दीर्घस्वरभक्तेरुच्चारणकालोऽर्धमात्रासदृशः, ह्रस्वस्वरभक्तेश्च उच्चारणकालश चतुर्थांश मात्रातुल्य इति भेदः।[9] पश्चाच्च नैकेषाम् आचार्याणां[10] मते द्विरुक्तोष्मवर्णसंयोगे स्वरभक्तिर्विरोधदर्शनात् परवर्तिनो ध्वनिशास्त्रिणो रेफाद् (लकाराद्वा) केवलम् असंयुक्तोष्मवर्णसंयोग एव स्वरभक्तिप्रसङ्गमनुमोदिरे।

तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये स्वरभक्तेः क्षेत्रं पर्याप्तं संकुचितमुपलभ्यते। तदनुसृत्य रेफस्य (लकारस्य च) ऊष्मवर्णेन संयोगे सति रेफसदृशी (स्थानप्रयत्नदृशा रेफतुल्या ऋकाररूपा इत्यर्थः) स्वरभक्तिर्विधीयते।[11] ऋकाररेफयोः स्थानकरणसाम्यदर्शनाद् रेफप्रयोग ऋकारे पर्यवसीयते । तत्र ऋकाररूपा स्वरभक्तिर्भवतीति तत्त्वम्[12]

शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये कात्यायनस्तु रेफात् लकाराच्च स्वरपरक ऊष्मवर्णे सति यथासंख्यम् ऋकारम् लृकारं च स्वरभक्तिमाह।[13]

अथर्ववेदप्रातिशाख्ये रेफात् परे स्वरपरक ऊष्णवर्णेऽकारस्य अर्द्धभागेन सदृशी स्वरभक्तिर्विधीयते । वर्षीयस्, वर्ष :- इत्यादीनि सन्ति निदर्शनानि[14]। वर् अ/2 षीः, वर् अ / 2र्षः इति व्यासः ।

याज्ञवल्क्यशिक्षायां स्वरभक्तेः स्थितिः स्वरूपं च विशदतया निरूपिते स्तः । तथा च तत्र पाठः-

रलाभ्यां पर ऊष्माणो यत्र स्युः स्वरोदयाः ।
स्वरभक्तिरसा ज्ञेया पूर्वमाक्रम्य पठ्यते ।।
स्वरभक्तिं प्रयुञ्जानस्त्रीन् दोषान् परिवर्जयेत्।
इकारं चाप्युकारं च ग्रस्तदोषं तथैव च ।। २.१७-१८

केशवीशिक्षायां स्वरभक्तिविषयकं प्रतिपादनमेवमुपलभ्यते-

'अहल्शल्पूर्ध्वरेफस्य सैकारः प्राक् च।' पद्यक्रमांकः 4

अत्रायमाशयो यत् अहल्परके (अर्थात् स्वरपरके) शलि (परे सति) ऊर्ध्वगामी रेफ एकार-सहित उच्चारणीय इति। अत्र व्याख्याने सवर्णसंज्ञकत्वात् रेफे वक्तव्ये लकारोऽपि ग्राह्य इत्यधिकं ज्ञेयम्। एतदनुसृत्य स्वरभक्तिमाश्रित्य 'दर्शतम् झ दरेशतम्, पर्शव्येन झ परेशव्येन, शतवल्शः झ शतवलेशः, वार्षीत झ वारेषीत्' इत्येवमुच्चारणीयं भवति ।

लघुमाध्यन्दिनशिक्षा[15] स्वरभक्तिशिक्षा[16] च केशवीशिक्षासम्मतं वर्णनमेवानुसरतः । वर्णरत्नदीपिकाशिक्षायां रेफाद् लकाराद्वा स्वरपरके ऊष्मवर्णे स्वरभक्तिसमाश्रयेण रेरूपं लेरूपं वा उच्चारणमुपदिश्यते। तत्र एकारः स्वरभक्तिरिति तत्त्वम्[17]।

नारदीयशिक्षायां तु प्रकृतदशायाम् ऋकाररूपा स्वरभक्तिः शिष्टा मन्यते, इकाररूपा उकाररूपा वा स्वरभक्तिः सर्वथा निषिध्यते[18]।

उपरिप्रदर्शितेन विवरणेनेदं निष्कृष्यते यद् अन्तस्थवर्णान्तःपातिनो रेफाद् लकाराद् वा परे प्रबलवायुप्रहारेण निष्पन्नानाम्, कष्मवर्णानां सन्निधिना सम्पद्यमानं संयुक्तवर्णानां कठिनम् उच्चारणं सरलीकर्तुमेव मुखासुखार्थं कस्यचित् स्वल्पस्य स्वरस्य आश्रयणं स्वरभक्तिरित्युच्यते। तथाभूतः समाश्रितः स्वरः कण्ठ्यः, मूर्धन्यः कण्ठतालव्यो वा स्याद् इत्यत्र भारतीया ध्वनिशास्त्रिणो यथामतं विवदन्ते। अयं मतभेदो वैदिकशाखागतम् उच्चारणवैशिष्ट्यमवलम्बते अथवा क्षेत्रीयमुच्चारणवैशिष्ट्यमेव हेतुष्टयनशास्त्री नानाप्रकारकाणां स्वरभक्तीनामुल्लेखेन इदं तथ्यं स्फुरति यत् तत्र तत्र प्रयुज्यमानासु उपभाषासु नानाविधाः स्वराः। प्रयुज्यन्ते स्म । ततश्च शिक्षाग्रन्थेषु कतिपयस्वराणां स्वरभक्तिरूपे प्रयोगदर्शनाद् इदं निश्चीयते यत् प्राचीनाः शिक्षाशास्त्रिणः स्वरभक्तेः परिनिष्ठितरूपं निर्धारयितुम् इच्छन्ति स्म, किन्तु स्वरभक्तेः परिनिष्ठतरूपनिर्धारण दुष्करम् एवं फलितम्, तंत्र मतभेददर्शनात्[19] । पूर्वप्रदर्शितेषु संयुक्तवर्णस्थलेषु प्रयुज्यमाना स्वरभक्तिरत्यल्पस्वररूप एवं उच्चार्यते स्म । ध्वनिशास्त्रिण एनां स्वरभक्तिं प्रायः कण्ठतालव्याम् एव स्वीचक्रुः।

स्वरभक्तर्भेदाः

रेफात् लकाराच्च चतुर्णां श-ष-स-ह वर्णानां संयोगे सति अष्टविध । स्वरभक्तिः फलिता भवति । किन्तु रेफात् परे दन्त्यसकारस्य पत्वे सति अथ च सहितासु लकारात् परं मूर्धन्यषकारस्य दन्त्यसकारस्य च प्रयोगानुपलब्धेः सर्वमाहत्व त्र्यो भेदा हीयन्ते। एवं पञ्चप्रकारैव स्वरभक्तिरिति प्राप्यते । याज्ञवल्क्यशिक्षायामेताः पञ्च स्वरभक्तय एवमुपदिश्यन्ते-

करिणी कुर्विणी चौव हरिणी हरिता तथा ।
तद्वद् हंसपदा ज्ञेयाः पञ्चौताः स्वरभक्तयः ।।
हरिणी रशयोयोंगे हरिता लशकारयोः ।।
करिणी रहयोयोंगे कुर्विणी लहकारयोः ।
या तु हंसपदा नाम सा तु रेफषकारयोः ।।
याज्ञ० १२.१३-१५

स्वरभक्तिशिक्षायामपि (36-40) तथाविधमेव नामकरणं सोदाहरणं यथातथं प्राप्यते ।

वर्णध्वनिषु स्वरभक्तेः स्थानम्

अत्रेयं समुत्पद्यते यद् स्वरभक्तिः स्वरेषु परिगणनीया उताहो व्यञ्जनेपुर अत्र शौनकस्य श्न इति कथन महत्त्वपूर्ण वर्तत। अत्रायमायो यत् स्वरभक्तिप्रयोगे सति संयोगे संयुक्तस्थले न किमपि हीयते, अथ च तत्र संयोगजन्यानि कार्याणि यथावत् प्रवर्तन्ते। अनेनेदं ध्वन्यते यद् आचार्यः शौनकः स्वरभक्ति प्रायः स्वरेष्वेव परिगणयति यतो हि तत्प्रयोगे संयोगस्य स्वरूप विकृतं नैव सम्पद्यते। श्स्वरभक्ति रिति नामकरणमपि एतदेवसमर्थयति यद् अस्याः परिगणनं स्वरेष्वेव कर्तव्यमिति। शौनकस्य श्स्वरभक्तिः पूर्वभाग अक्षराङ्गम्श इति कथनं स्वरभक्तेः स्थिति पर्याप्तं विशदयति । अस्य कथनस्यायमाशयो यत् स्वरभक्तिः पूर्ववर्तिना रेफेण लकारेण वा सम्बद्धा भवति तद्गतस्य अक्षरस्य (स्वरस्य) अगं च भवति सूत्रमेतद् उवट एवं व्याचष्टे- "पूर्व रेफ लकार वा भजते, रेफादा लकाराद्वा यस्माद् व्यञ्जनाद उत्तरा भवति तत्सहिता पूर्वस्य स्वरस्याङ्ग भवतीत्यर्थः।"

आचार्यः शौनक एकेषाम् आचार्याणाम् मतमुपन्यस्यति[20] यत् स्वरभक्तिः पूर्ववर्तिना स्वरेण अथ च उत्तरवर्तिना स्वरेण साम्यं भजते। तदनुसृत्य 'धूर्षदम्' (ऋग् १.१४३.७) इति पदं 'धूरूषदम्' तथा च 'बर्हिषदः' (ऋग् 9.68.1) इति पदं बरिहिषदः' इत्येवमुच्चारणीयम्

शेषभागःपंचमपुटे

चतुर्थपुटस्य शेषभागः

भवति। अत्रायं निर्गलितोऽर्थो यत् स्वरभक्तिरत्यल्पस्वररूपा भवति या पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि अङ्गं भवति। अत्रेदं महत्त्वपूर्णं कथनं वर्तते यत् स्वरभक्तिप्रयोगे संयोगो नैव विहन्यते।

निष्कर्षः

स्वरभक्तेः स्थितिं क्षेत्रम् उच्चारणादिकं चाधृत्य प्रकृते विश्लेषणे योऽपि निष्कर्णः प्राप्यते तत्र नैकाः शङ्का अपि आपतन्ति यासां समाधानं दुष्करमिव प्रतीयते। तथा हि, अन्तरस्थरेफसहिते वर्णसंयोगे जायमानम् उच्चारणकाठिन्यमपनेतुं सर्वैरपि ध्वनिशास्त्रिभिः ऐकमत्येन स्वरभक्तिरनुमोद्यते, किन्तु रेफाद्वा लकाराद्वा द्विरुक्तेषु ऊष्मवर्णेणु सत्सु 'वर्ष्यान्' (ऋग् 5.83.2), 'आर्ष्टिषेणः' (ऋग् 10.98.5) इत्यादिषु कठिनस्थलेषु आचार्य - शौनकेन उपदिष्टा स्वरभक्तिरपरैराचार्यैः कुतो निषिध्यते[21], एतादृशेषु संयुक्तस्थलेषु स्वरभक्तिर्नितरामिष्यते । एवमेव प्रातिशाख्येषु विहिता ऋकाररूपा लृकाररूपा वा स्वरभक्तिः शिक्षाग्रन्थानां काले प्रायः एकाररूपा कथमजायत? अपरञ्च, स्वरभक्तिसमूहस्य 'करिणी' इत्यादीनि नामानि चापि विचारणीयानि सन्ति । तासां नामकरणे को हेतुः इति हृदयम् । असंशयम्, स्वरभक्तिविषया एता जिज्ञासा गहनं चिन्तनमर्हन्ति। इदं तु सुनिश्चीयते यद् वर्णनिष्पत्तिगतक्रमिकप्रक्रिया, संहितानाम् उच्चारणविषयकं शाखागतं वैशिष्ट्यम्, प्रादेशिक भाषाणां स्थानीयः प्रभावः इत्येवंविधेषु हेतुष्वेव सर्वासां शङ्कानां समाधानमन्वेष्टव्यं सुधीभिरिति शम् ।

सन्दर्भः

1. मुण्डकोपनिषदि वेदांगग्रन्थेषु शिक्षा प्रथमस्थान उल्लिखिता दृश्यते । तथा हि तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषम् इति । मुण्डक, 1.1.5

2. द्र0 शिक्षा स्वरवर्णोपेदशकं शास्त्रम् । ऋग्वेदप्रातिशाख्ये, 1.4 वर्गद्वयवृत्तिः ।

3. ऋग्वेदभाष्यभूमिका, पृ॰ 109

4. रेफात् स्वरोपहिताद् व्यञ्जनोदयाद् ऋकारवर्णा स्वरभक्तिरुत्तरा । ऋग्वेदप्रातिशाख्ये, 1.32 उवटभाष्यम् ।

5. रेफादुत्तरा रेफसदृशी भवति लकारादुत्तरा लकारसदृशी भवति । ऋग्वेदप्रातिशाख्ये, 1.32 : उवटभाष्यम्।

6. सर्वत्रैके स्वरभक्तेरभावम्। ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्, 6.50

7. द्राघीयसी तूष्मपरा। तत्रैव, 6.40

8. इतरा क्रमे । तत्रैव, 6.49

9. द्राघीयसी सार्धमात्रा। तत्रैव 1.33 : अर्धेनान्या । तत्रैव, 1.35

10. द्रष्टव्या टिप्पणी 6

11. रेफोष्मसंयोगे रेफस्वरभक्तिः। तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्, 21.15

12. योऽस्य रेफस्य समानकरणः स्वरः तद्भक्तिः स्यात। ऋकारश्चास्य जिह्वाग्रकरणत्वेन रश्रुत्या च समानधर्मः। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये, 21.15 : त्रिभाष्यरत्नम्।

13. रलावृलृवर्णाभ्याभूष्मणि स्वरोदये सर्वत्र । शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् ।।4.17

14. रेफादूष्मणि स्वरपरे स्वरभक्तिरकारस्यार्धं चतुर्थमित्येके ।। अथर्ववेद- प्रातिशाख्यम्, 1.101

15. रेफो रेफत्वमाप्नोति शषहेषु परेषु च।
ददर्श वर्षोऽर्हाच्च संयोगे नैव कारयेत् ।।
वर्ष्म-वर्ष्यायान्तर्हृदा तत्र तावदुदाहृतिः ।
लकारोऽपि च सावर्ण्यादेकारसदृशो भवेत्।
शतबल्शा च बल्हा च तत्र तावदुदाहृतिः।। पद्यक्रमांकाः, 11-13 लघु. मा. शिक्षा

16. ऊष्मोर्ध्वरेफस्योच्चारः सैकारो हल्युतो न चेत्।।
शिक्षासंग्रहः, पृ. 144 स्वरभक्तिशिक्षा 18

17. स्वरभक्तिश्च पूर्वागं देवम्बर्हिरुदाहृतिः।
इकारे च तथोकारे च तां यत्नेन विवर्जयेत्।
रेफो वाथ लकारो वा यत्रोष्मणि स्वरोदये।
स्वरभक्तिर्भवेत्तत्र पूर्वमाक्रम्य पठ्यते ।।
ऊष्मणामुपरिस्थस्तु रेफो याति रेवर्णताम्।
रेफत्वं पुनरायाति यद्यूष्माणोऽन्यसंयुताः ।। वर्गरत्नप्रदीपिका, 52-54

18. शषसहरादौ रेफः स्वरभक्तिर्जायते द्विपदसन्धौ ।
इउवर्णाभ्यां हीना क्वचिदेकपदा क्रमवियुक्ता ।।
स्वरभक्तिर्द्विविधा त्वृकारो रेफ एव च । । नारदीयशिक्षा, 2.6-7

19. द्र. सिद्धेश्वरवर्माः प्राचीनभारतीय वैयाकरणों के ध्वन्यात्मक विचारों का विवेचनात्मक अध्ययन, पृ. 156

20. पूर्वोत्तरस्वरसरूपतां च । ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्, 6.53 अत्र उवटः श्पूर्वस्वररूपतां चोत्तरस्वरसरूपतां च स्वरभक्तेरेक आचार्या मन्यन्ते । न केवलम् ऋकाररूपा स्वरभक्तिर्भवतीत्यर्थः । 'धूर्षदम्' इत्यूकाररूपा स्वरभक्तिः। 'बर्हिषदः' इति इकाररूपा स्वरभक्तिः ।।

21. द्र. अक्रान्तोष्मप्रत्ययभावमेके । ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्, 6.52 अत्र उवटः 'अक्रान्तः (अद्विरुक्तः) ऊष्मा प्रत्ययो यस्याः स्वरभक्तेस्तस्या भावमेके आचार्या मन्यन्ते । वर्षम्। कर्हि। अदर्शि। जल्हवः। अक्रान्त इति कस्मात् ? वर्ष्यान्। अदर्श्यायती ।

शोधपत्रमिदं थाईलैंडदेशे बैंकाकनगरे सिल्पाकोर्न विश्वविद्यालये 28.06.2015-2.7.2015 दिनांकेषु समायोजिते षोडशे विश्वसंस्कृत- सम्मेलने प्रस्तुतमासीत् ।

वृष्टियोगे उल्काविचारः

-डॉ. लक्ष्मीकान्तविमलः

श्रीशंकर-शिक्षायतनेन वैदिक-शोध-संस्थानेननवदेहली-स्थितेनजुलाईमासस्य३१त्तमे दिनांकेबृहस्पति-वासरेसायंकाले ५-७वादन-पर्यन्तम्अन्तर्जालीय-माध्यमेन'कादम्बिनी : उल्काधिकारविमर्शः' इति नाम्नाराष्ट्रिया संगोष्ठी समायोजिताआसीत्। पण्डित-मधुसूदन-ओझा-

महोदयस्यकादम्बिनीग्रन्थस्यउल्काधिकारेवर्णितंविषयमधिकृत्यनिमन्त्रिताःविद्वांसःविषयविश्लेषणंकृतवन्तः।

केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य वेदव्यास-परिसरस्यज्योतिष-विभागस्यसहायकःआचार्यःडॉ. यज्ञदत्तमहोदयः स्वकीयेवक्तव्येकथितवान्यत्अन्तरिक्षेपञ्चधाअग्निःउत्पद्यते। तेषांनामानिसन्ति- वज्रं, विद्युत्, महोल्का, धिष्ण्यातारश्च । वृष्टिविद्यायांएतासाम्उल्कानांउल्काशब्देनप्रतिपादनंभवति।

वज्रंविद्युन्महोल्का च धिष्ण्यातारेतिपञ्चधा ।

उल्केतिसंज्ञयाख्याताअन्तरिक्षोद्भवाग्नयः।। कादम्बिनी पृष्ठम्१६८ कारिका २०१

एतासाम्उल्कानांविद्युत्नाम्नी उल्का, तारा नाम्नी उल्का च यदिषट्दिनानि-पर्यन्तम्दृश्यते, महोल्कानाम्नीउल्का यदि पञ्चदश-दिनानि-पर्यन्तंदृश्यते,वज्रं नाम उल्का तथा चधिष्ण्यानाम्नी उल्का यदि पञ्चचत्वारिशद्दिनानि-पर्यन्तंप्रतीयतेतर्हितस्मिन्वर्षेसमुचितावृष्टिःभविष्यति, प्रचुरम्अन्नं च जायते।

विद्युत्तारादिनैःषड्भिरुल्कापक्षेणवीक्षिता।

वज्रंधिष्ण्यात्रिभिःपक्षैःफलपाकायकल्पते।। तत्रैव, कारिका २०२

केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्यश्रीरघुनाथकीर्ति-परिसरस्यज्योतिष-विभागस्यसहायकःआचार्यःडॉ. सुरेश-शर्ममहोदयःअवोचद्यद्कादम्बिनी-ग्रन्थस्यप्रकीर्णाध्यायःवृष्टिविज्ञानायअत्यन्तंमहत्त्वपूर्णम् अस्ति, तेनप्रतिपादितंयत्प्रकीर्णाध्यायस्यविषयवस्तुनःषट्विभागाःसन्ति। तेसन्ति-राहुः, केतुः, तारा, दिग्दाहः, धूलिःभूकम्पश्च। यद्यपि एतानितत्त्वानिबहूनिसन्तिइतिधियाग्रन्थकारःबहुवचनेप्रयोगंकृतवान् ।

राहवःकेतवस्तारादिग्दाहःपांसुवर्षणम्।

भूकम्पश्चेतिषड्भावाउक्तावैकारिकाह्वयाः ।। तत्रैव, कारिका २१६

प्रकीर्णाध्यायस्यप्रथमाःविषयाःराहवःसन्ति। राहवःस्वकीयज्योतितःपरकीयज्योतितःयुक्ताः न भवन्ति।राहवः न प्रकाश्यन्ते।तेआकाशेतिष्ठन्तःचलन्तः च, परन्तु तेषांस्थितीनांगमनानांबोधःनैवजायते। अर्थात् राहुषुया गतिः या च क्रिया भवतितासांगतीनांक्रियाणां न किमपिचिह्न भवति।

राहवःस्व-पर-ज्योतीराहित्यादप्रकाशिनः।

अपि सन्तोऽपिगच्छन्तोद्युमार्गेषु न भान्ति ये ।। तत्रैव, कारिका २१७

केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्यगुरुवायूर-परिसरस्यज्योतिष-विभागस्यसहायकःआचार्यःडॉ. गणेश-कृष्ण- भट्ट-महोदयः स्वकीयेवक्तव्येकथितवान्यत्प्रकीर्णाध्यायेराहवः प्रथमाविषयाःसन्ति। इमेराहवःस्वर्भानुशब्देनव्याख्यायन्ते। मार्गशीर्षमासेग्रहणं यदि भवतितर्हिपुण्ड्रक-देशे, काश्मीर-देशे, कौशल-देशे तथा चभारतस्यपश्चिमभागेवृष्टिःनैवजायते। देशस्यअन्यस्मिन् भागेवृष्टिःक्षेमःसुभिक्षश्चभवतिएव।

मार्गेतुग्रहणंहन्यात्मगधान्काशिकोशलान् ।

तथाऽपरान्तकान्शेषे वृष्टि-क्षेम-सुभिक्षकृत्।। तत्रैव,पृष्ठम् १७३, कारिका २४५

पौषमासेग्रहणंस्यात् यदि तर्हिसिन्धुदेशस्य, विदेह-देशस्य, कुकुर-देशस्यमहतीहानिःसंपद्यते।देशस्यअन्यस्मिन् भागेअल्पवृष्टिःदुर्भिक्षः च जायते।

पौषेदृष्टंहन्तिसिन्धून्विदेहान्कुकुरांस्तमः।

देशान्तरेतुकुरुतेदुर्भिक्षं स्वल्प-वर्षणम्।। तत्रैव,कारिका २४६

बिहार-प्रदेशस्यमधुवनी-मण्डलस्यडॉ.-जगन्नाथ-मिश्र-संस्कृत-महाविद्यालयस्यज्योतिषविभागस्यसहायकः आचार्यःडॉ. रतीश- कुमार-झा-महोदयः कथितवान्यत् पृथ्वी, चन्द्रमाःबुधःएतेपरज्योतिःस्वरूपकाःपिण्डाःसन्ति, एतेषांपिण्डानांप्रकाशरहितस्यतमोमयस्यअर्धभागंस्वर्भानुः अस्ति।

ये परज्योतिषःपिण्डाः पृथ्वी-चन्द्र-बुधादयः।

तेषांप्रकाशितादर्द्धादर्द्धमन्यत्तमोमयम् ।। तत्रैव, पृष्ठ १७२, कारिका २३२

तमोमयभागात्उत्पन्नानांकोणत्रयस्य छाया एवस्वर्भानुःअस्ति, राहोःएवनामान्तरम्। रहोःस्वर्भागेभानुःविद्यते, तस्मात् स स्वर्भानुः अस्ति। ।

तज्जाश्छायामयास्त्र्यस्त्राउक्ताःस्वर्भानुराहवः।

स्वर्भागेभानुरस्त्येषातस्मात्स्वर्भानवःस्मृताः।। तत्रैव,कारिका २३३

जवाहर-लाल-नेहरू-विश्वविद्यालयस्यसंस्कृत-एवं-प्राच्यविद्याध्ययन-संस्थानस्यआचार्यःप्रो. सन्तोषकुमारशुक्लमहोदयःकार्यक्रमस्यःअध्यक्षःआसीत् । तेनभणितंयत्कादम्बिनीग्रन्थस्यप्रयोगपक्षस्यविचारःआवश्यकः। यत्रआधुनिकविज्ञानस्य चर्चा प्रचलतितत्रकादम्बिनीग्रन्थस्यवृष्टिविज्ञानस्यप्रतिपादनंकरणीयंस्यात्। ग्रन्थकारः ओझामहोदयः वज्रस्यअनेकानिनामानिअत्रउल्लिखितानिसन्ति। तानिसर्वाणिनामानिअन्वर्थसंज्ञकानिसन्ति। ह्लादिनीआपोत्रंशब्देनविज्ञायतेयत्अस्यशब्दस्यकश्चित्विशिष्टःअर्थः अस्ति।

केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य एकलव्य-परिसरस्यवेदविभागस्यसहायकःआचार्यःडॉ. आशीष-मिश्र-महोदयः, सस्वरंवैदिकमङ्गलाचरणंकृतवान्। कार्यक्रमस्यसञ्चालनंश्रीशंकरशिक्षायतन-स्यवैदिकशोधसंस्थानस्यशोधाधिकारीडॉ.लक्ष्मीकान्तविमलः कृतवान्। अस्मिन्कार्यक्रमेविविधेभ्यःप्रान्तेभ्यः विश्वविद्यालस्यमहाविद्यालस्यआचार्याः शोधच्छात्राः विषायानुरागिणश्चसोत्साहंभागंगृहीत्वासंगोष्ठींसफलीचक्रुः।

क्षमां याचे

-महाचार्य्यःमनतोषःभट्टाचार्यः

पितुश्चाज्ञा मत्वा सपदि करणीयापठमहं
गिरा देवानां हा शतशतककाव्यं मम गुरोः।
प्रकुर्वे सन्तुष्ट्यै मम गृहरमाया मधुवचः
स्मरन् बद्ध्वा ग्रन्थे कुकृतमथ चेत् कोऽथ धरणौ।।१।।
कथं पापिष्ठं मां स्वमतिरहितं बालिशजनं
धराभारं बाङ्गं सुरगणगिरां सेवकमहो।
समादृत्याकस्मात् क्वचिदथ कवीनां मतिमतां
सभायां सश्रद्धं किमपि पठनाय प्रवदति।।२।।
पितुश्चाज्ञां कृत्वा वचनमपि सम्पाल्य च गुरोर्-
वचः पत्न्याश्श्रुत्वाकृतमकरवं प्राक्तनजनोः।
महापापग्रस्तोऽथ यदि हर सोढ्वासुखमहं
तथा क्लेशं शुद्धस्तव चरणयोर्देहि शरणम्।।३।।
पुनर्जन्मावश्यं हर यदि लभे दुर्मतिरहो
भवेन्मे नो काचित् सुरगणगिरां स्यां पिपठिषुः।
भवेयं वा काव्यं तदपि सुरवाचा मनसि मे
भवेन्नेच्छा कर्तुं तदपि यदि धीर्नो पठतु मे।।४।।
पठेद्वा नो बुद्ध्वा किमथ कथितं काव्यकृतिना
मया बाङ्गेनात्राप्रतिहतधिया केवलमिदम्।
विदित्वा भाट्टेन क्व च विरचितं सन्त्यजति च
कदा कश्चिन्नान्यो भुवि पिपठिषुस्तेन यतते।।५।।

पूरुषः

महेशशास्त्री
टोङ्क, राजस्थानम्

आदिनं कृतेन श्रमेण नैव श्रान्तो जायते पुरुषः,
सस्तु श्राम्यति तद्भावयुतरिक्तत्वेन,
यद्धि संसृतिजनव्यूहे तमेकलं विदधाति।।

अथच कदाचित्काचित् स्त्री समयां विना तं केवलं ज्ञातुं वरयितुञ्च यतते तदासौ तस्यां छायायां शेते सानन्दं प्रथमवारम्।।

न तद्दिष्टरं याति परिवर्तनतां,
प्रत्युत सा स्त्री भवति परिवर्तिता या हि शिरोग्रभागे करं भ्रमयन्ती वदति -
'अहमस्मि ......सर्वं सम्यक् सम्पत्स्यते!'।।

प्रायशः स्त्रियश्चितयन्ति यद् - भवन्ति पूरुषा दृढाः,
तेभ्यो रोचन्ते केवलं शरीराणि,
किन्तु तथ्यमिदमस्ति यद्यदि पूरुषः सुनिपुणतया धार्यते ,
तर्हि निखिलजगतोऽपि योद्धुं शक्यतेऽनेन
केवलं तस्यां स्त्रीछायायाम्।।

सैव शेमुषमती या हि जानाति -
पूरुषं विजेतुमीहा चेदस्ति तर्हि तद्देहान्न,
तन्मनस इति........

तान् आनतोऽस्मि विटप-स्थित-कालिदासान्

डा. प्रशस्यमित्र शास्त्री

भाषाविवादम् अतिवर्ध्य च जातिवादम्,
ये प्रान्तवाद- लघु-शंकुलया महान्तम्।
छिन्नं विधातुमिह राष्ट्रतरुं सचेष्टाः,
तान् आनतोऽस्मि विटप-स्थित-कालिदासान् ।।१।।
ये सम्प्रदाय-परिपोषित-नित्य-निन्द्यम्,
आतङ्कवादमपि नैव विलोकयन्ते ।
तुष्ट्यर्थमेव निरता इह चाऽल्पसंख्यान्,
तान् आनतोऽस्मि विटप-स्थितकालिदासान्।।२।।
कश्मीर- पण्डित-जनान् न हि चिन्तयन्ते,
लेहस्थ-बौद्ध-जनतां न विचारयन्ते ।
किं चाऽल्पसंख्यक पदेन न ते गृहीताः,
पृच्छामि तांस्तु विटप-स्थित-कालिदासान् ।।३।।
दायित्व-बोध-विरतान् निज-लाभ-लग्नान्,
विस्मृत्य राष्ट्रहितम् आत्मदलेषु मग्नान्।
कालाऽर्थसञ्चय-परान् नव-नेतृरूपान्,
तान् आनतोऽस्मि विटप-स्थित-कालिदासान् ।।४।।
येषां कृते तु परिवार-जनस्य चिन्ता,
स्याद् राजनीति-गगने "ल(र)घु वंश" कृत्यम्।
निर्वाचनेषु विहरन्ति च 'मेघदूते',
तान् आनतोऽस्मि विटप-स्थित-कालिदासान्।।५।।
वाग्देवता-सदयताऽधिगताऽवबोधम्,
सत्काव्य-नाटक-सुगीतिकृतम् मनोज्ञम्।
विद्योत्तमाऽऽवृतकपाटम् अपाटयन्तम्,
वन्दे महाकविवरं भुवि कालिदासम्।।६।।

"शयनगीतिका" (लोरी)

अनुवादकः -- मार्कण्डेयो रवीन्द्रः

दृष्टा मयैकदा वृक्षशायिका च मनोहरा ।
कस्यचित् पक्षिणः पक्षं मह्यं दत्तवती हि सा ।।(१)।।

प्रलम्बितं मया वृक्षे तत्पक्षं दीर्घकण्टके ।
तद्वृक्षश्चाददान्मह्यं शिताग्रं दीर्घकण्टकम् ।।(२)।।

शिताग्रेण मया चौकः खातश्च खानितो भुवि ।
जलं दत्तञ्च कूपेन जलेन भूमिसेचनम् ।।(३)।।

भूमिर्दत्तवती मह्यं महद्धान्यं तथैव च ।
उलूखले मया धान्यं क्षिप्तं प्रताडितं तथा ।।(४)।।

उलूखलेन दत्तञ्च धान्यसारञ्च निर्मलम् ।
धान्यास्थि हण्डिकायाञ्च क्षिप्तं पाचयितुं मया ।।(५)।।

हण्डिकया प्रदत्तञ्च रुच्यं शाल्योदनं तथा ।
ऊष्णं भुक्तं मया शीतं दत्तं कौलेयकाय च ।।(६)।।

हृष्टेन सारमेयेन प्रदत्तं पञ्चकं निजम् ।
अगच्छं पादुकाकारमादाय पञ्चकं हि तत् ।।(७)।।

उपानद्युगलं मह्यं पादुकारः प्रदत्तवान् ।
उपानद्युगलं नीत्वा गतवान् राजमन्दिरम् ।।(८)।।

अददाद्वाजिनं मह्यमेकं मनोहरं नृपः ।
वैहासिकगृहञ्चाश्वं प्रगृह्य गतवानहम् ।।(९)।।

अश्वारूढञ्च मां दृष्ट्वा साश्चर्यः स विदूषकः ।
पितृणां पूर्वजानाञ्च स्तुतिगानं करोति वै ।।(१०)।।

माता ज्येष्ठपितृव्या च पितृव्या जननी स्वसा ।
शयनगीतिकाख्यानं श्रावयन्ति स्तनन्धयम् ।।(११)।।

आयुर्वेदमहिमा

काम्प्लेनः खलु हार्लिक्सो
बोर्नविटा तथैव च।
गतास्ते कुत्र कोरोना-
क्रमणे स्वास्थ्यवर्धकाः।।(1)।।
स्वास्थ्य बढ़ाने वाले काम्प्लेन, हार्लिक्स और बोर्नविटा आदि इस कोरोना काल में कहां चले गए ?
अनुकारे च पाश्चात्य-
भोगोपभोगशिक्षया ।
आयुर्हीना धनैर्हीना
बलहीनास्तथैव च।।(2)।।
पाश्चात्य भोग और उपभोग के चक्कर में हम भारतीय आयु धन और बल सब गंवा बैठे।
प्राणायामस्तथा योगो
गुडुची सदृशोषधिः।
तुलसी च्यवनप्राशः
कषायो हितसाधनाः।।(3)।।
आज फिर प्राणायाम,योग, गिलोय,तुलसी,काढ़ा और च्यवनप्राश ही सहायक सिद्ध हुए।
आर्यपरम्परा चेद-
मायुर्वेदचिकित्सनम्।
जीवनपद्धतिर्नूनं
नेदं चिकित्सनं पुनः।।(4)।।
यह आयुर्वेद चिकित्सा हम भारतीयों की परम्परा रही है। चिकित्सा नहीं, यह जीवन पद्धति है।
आयुर्वेदपरित्यागाज्-
जातेयं विकटा स्थितिः।
जागृहि साम्प्रतं कालः
गतस्य शोचनं वृथा।।(5)।।
आयुर्वेद के परित्याग से ही यह स्थिति पैदा हुई है। अब भी समय है, संभल जाओ। जो बीत गया सो बीत गया।
-मार्कण्डेयो रवीन्द्रः

नायककर्त्तव्यचिन्तनम्

प्रो. हरिप्रसाद-अधिकारी
वाराणसी

राष्ट्रनागरिकाः सर्वे भोजनं लभतां सुखम्।
भोजनोपार्जने कष्टं नाप्नुयात् कोऽपि देशजः।।1।।
देहाच्छादनवस्त्राणि लभन्तां जनताः सुखम्।
वस्त्राभावेन शीतार्ता न म्रियेरन् जनाः क्वचित्।।2।।
गृहाणि वासयोग्यानि लभेरन् सर्वमानवाः।
गृहहीनो न चौकोऽपि भवेद्राष्ट्रस्य मानवः।।3।।
शिक्षासर्वजनैर्नूनं लभ्येत देशवासिभिः।
शिक्षाहीनो जनः कश्चिद् न भवेद्राष्ट्रजातकः।।4।।
सर्वकारेण शिक्षाया व्यवस्था कार्यतां सदा।
द्रव्यलुण्ठनशिक्षायाः निरोधः स्यात्समन्ततः।।5।।
स्वास्थ्यरक्षाव्यवस्थापि सर्वेषां जायतां सुखम्।
प्राप्नुयुर्व्याधिशान्त्यर्थं सौविध्यं मानवाः समे।।6।।
एतानि पञ्चकार्याणि सम्पाद्यानि यथाक्रमम्।
ततश्चान्यत्कार्यजातं विचिन्त्यं नेतृभिः क्रमात्।।7।।
अनुशासनशिक्षार्थं पालनार्थञ्च यत्नतः।
नियमा भेदरहिता निर्मातव्यास्ततः परम्।।8।।
अनुशासनहीनानां जनानां दण्डहेतवे।
सद्यत्ना न्यायसंयुक्ताः कार्या राष्ट्रसमृद्धये।।9।।
मार्गाणां निर्मितिः कार्या सर्वस्थानेषु शासकैः।
तथा पेयजलस्यापि व्यवस्था क्रियतां शुभा।।10।।
ततः सेवाव्यवस्थापि चिन्तनीया सुशासकैः।
योग्यतानुगुणां सर्वे लभन्तां वृत्तिमन्वहम्।।11।।
नियुक्तौ भेदभावानां समाप्तिश्चाप्यपेक्षिता।
येनायोग्यो जनो नायाद् योग्यस्थाने विशेषतः।।12।।
प्रमाणपत्रदानेऽपि स्वच्छतायास्तिरस्कृतिः।
नैव स्याद्यैन मूर्खैस्तैन लभ्यं पदकादिकम्।।13।।
या शिक्षा सांप्रतं राष्ट्रे दृश्यते सर्वतो दिशि।
लब्धाङ्काधारिता सा वै विद्यते नात्र संशयः।।14।।
ज्ञानस्य तत्र माहात्म्यं लुप्तप्रायं विलोक्यते।
यतोह्यङ्कसमावाप्तिर्दुष्टोपायैर्विधीयते।।15।।
अयोग्या यत्र पूज्यन्ते योग्यानाञ्च तिरस्कृतिः।
तस्य राष्ट्रस्य चोत्थानं कल्पैरपि न जायते।।16।।
अतोऽहं प्रार्थये सर्वान् नेतृवर्यान् मुहुर्मुहुः।
व्यवस्था कल्प्यतां रम्या येन स्यात् राष्ट्रगौरवम्।।17।।

शिक्षोद्देश्यं तिरोहितम्?

शिक्षायाः क्षीयमाणायाः स्थितिं संवीक्ष्य सर्वतः।
मानसे जायते प्रश्नः कुत्र दोषोऽवशिष्यते।।1।।
मानपत्रयुता नैके राजन्ते भारते जनाः।
तथापि दूयते देशः शिक्षायाः फलमीदृशम्?।।2।।
ग्रामेऽथनगरे चापि ये ये शासनचालिताः।
सन्ति शिक्षालयाः प्रायो विद्यन्ते नामधारकाः।।3।।
न शिक्षा दीयते सम्यक् परीक्षा न च वस्तुतः।
कार्यते येन लोकानां स्वच्छा स्यान्मलिना मतिः।।4।।
बाह्याडम्बरयुक्तेयं शिक्षा सर्वत्र राजते।
न तया हृद्गतं घोरं कालुष्यमपनीयते।।5।।
पृष्ठद्वारं समाश्रित्य प्रविशन्ति जनाः सुखम्।
अग्रद्वारं तु शिक्षायाः पिहितं प्रतिभाति वै।।6।।
यावत्कर्तव्यबोधोऽसौ लोक्यते न जनेष्विह।
तावच्छिक्षाव्यवस्थायाः प्रगतिर्नैव शस्यते।।7।।
अधीत्यापि बहून् ग्रन्थान् संप्राप्य पदकानि च।
बोधो न जायते चेत्कस्त्रायतेऽज्ञानवारिधेः।।8।।
अतशिशक्षाव्यवस्थेयं न शस्या मन्यते बुधैः।
प्रमाणपत्रं विद्याया मूर्खेभ्योऽत्र वितीर्यते।।9।।
येन केनाप्युपायेन स्वार्थपूर्तौ समुद्यताः।
शिक्षाकेन्द्राणि बहुशः स्थापयामासु लोलुपाः।।10।।
बाह्याडम्बरयुक्तानि चाकचिक्यशतैर्जनान्।
शिक्षाव्यापारकेन्द्राणि वञ्चयन्ति पदे पदे।।11।।
अभविष्यद्यदा सम्यक्शासकीयं प्रशिक्षणम्।
नाप्स्यन् लोकास्तथा कष्टं पतित्वा स्वार्थिनां मुखे।।12।।
अतशिशक्षाव्यवस्थाया योजकान् राष्ट्रनायकान्।
प्रार्थये नैव शिक्षाया दुर्गतिर्जायतां चिरम्।।13।।
ये सन्ति ज्ञानिनस्तेभ्यो ज्ञानपत्रं वितीर्यताम्।
येन स्यात्सफला शिक्षा सेविता सर्वमानवैः।।14।।
प्रमाणपत्रभारेण शिथिलीकृतचेतसाम्।
ज्ञानाभासविपन्नानां दुर्गतिः केन वार्यते?।।15।।
अहोऽहं प्रार्थये नेतॄन् राष्ट्ररक्षापरायणान्।
दुर्गतिर्वार्यतां शिक्षाव्यवस्थायां यथाक्रमम्।।16।।

संस्कृतवाङ्मये आयुर्वेदविज्ञानस्य महत्त् वर्तते - आचार्यः धर्मराज-कुईकेलः

वार्ताहरः - गोपालकृष्णमिश्रः

उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानेन सञ्चालितायाः आनलाइनप्रशिक्षणपाठ्यक्रमनिर्माणयोजनायाः अन्तर्गतं प्रेरणासत्रायोजनक्रमे सत्रस्य आरम्भः सरस्वतीवन्दनयाऽभवत्। कार्यक्रमेऽस्मिन् सरस्वतीवन्दना स्वाति धायगुणे महोदयया, संस्थानगीतिका कुमुदसिंह महोदयया कृता। समन्वयिका सुश्री राधाशर्मा अतिथीनां परिचयपुरस्सरं समेषां स्वागतञ्च अकरोत्। प्रेरणासत्रस्य प्रेरकः आचार्यः धर्मराज-कुईकेलमहोदयः स्वोद्बोधने संस्कृतभाषायाः महत्त्वं प्रकाशयित्वा अद्यत्वे भविष्ये च आयुर्वेदस्य भाषा संस्कृतम् इत्यऽस्मिन् विषये सर्वान् बोधितवान् । महोदयः स्ववक्तव्ये आयुर्वेदस्य भाषारूपेण संस्कृतभाषायाः महत्त्वं प्रकाशयन् उपस्थितान् जनान् प्रति अवोचत् यत् संस्कृतभाषा भारतीयसंस्कृतेः अमूल्यं धनम् अस्ति। एषा भाषा वैदिकपरम्परायां देववाणी इत्यपि अभिधीयते। अतः सा शुद्धतायाः पावनतायाश्च प्रतीकं मन्यते।' आयुर्वेदस्य मूलं वेदेषु विद्यते अतः वक्तुं शक्यते यत् सृष्टिकालात् आरभ्य आयुर्वेदः अपि विश्वेऽस्मिन् विद्यते इति। वेदानां भाषा संस्कृतम् अस्ति अतः तेषां ज्ञानस्य आध्यात्मिकं तात्त्विकं च रहस्यं बोधयितुं संस्कृतभाषायाः अध्ययनं अत्यावश्यकं भवति। विद्वांसः अपि कथयन्ति यत् 'संस्कृतभाषायामेव आयुर्वेदस्य मूलतत्त्वानां यथार्थज्ञानं सम्भवति। सुभाषितस्य उदाहरणेन अपि महोदयः अवोचत् ष्यमराजः प्राणहरणे एव समर्थः, वैद्यराजस्तु प्राणधनयोः अपि हरणे निपुणः। इत्यनेन वैद्यस्य महत्त्वं विशेषता च सूचितम्। आयुर्वेदस्य मूलग्रन्थाः यथा चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता, अष्टाङ्गहृदयम्, भावप्रकाशः, शाङ्र्गधरसंहिता च इत्यादयः सम्पूर्णतः संस्कृतभाषायां एव रचिताः सन्ति। आयुर्वेदस्य ज्ञानार्थम् एतेषां ग्रन्थाणाम् अध्ययनम् अवश्यमेव करणीयम्। प्राचीनकाले ज्ञानेन च परम्परया च यः संग्रहः अभवत्, सः अपि संस्कृतभाषायामेव संकलितः, येन तस्य मौलिकता रक्षिता अभवत। आयुर्वेदे सप्तपदार्थानां विवेचनं तर्कसङ्ग्रहेण सह उपस्थाप्यते। आयुर्वेदः केवलं रोगनिवारणं न करोति, अपितु सम्पूर्णजीवनचर्याम् उपदिशति यत्र शारीरिकं, मानसिकं, आध्यात्मिकञ्च स्वास्थ्यं समाहितम् अस्ति। अन्ते महोदयः अवोचत् यत् संस्कृतभाषां विना भारतस्य चिन्तनं अपि असम्भवमेव। अतः वक्तुं शक्यते यत् सम्पूर्णे संस्कृतवाङ्मये आयुर्वेदविज्ञानस्य महत्वं वर्तते।

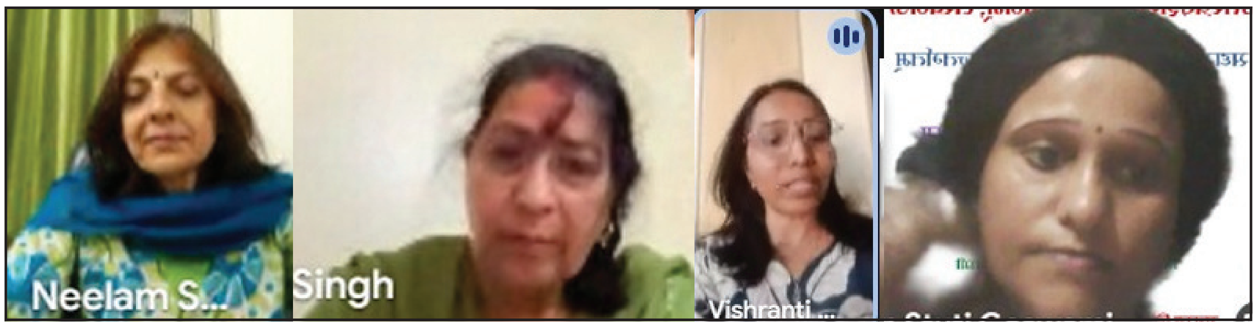

प्रशिक्षुः मीना मिस्त्री धन्यवादज्ञापनं कृत्वा कृतज्ञतां प्रकटितवती । डॉ. स्तुति गोस्वामी सम्पूर्णे सत्रे तकनीकिसहायतां सङ्गोष्ठीसञ्चालनं च कृतवती। सत्रस्य सञ्चालनं प्रशिक्षु नीलम श्रीवास्तव अकरोत्। अन्ते शान्तिमन्त्रः प्रशिक्षुः वर्षा पलटकरेण कृतः। अस्मिन् कार्यक्रमे उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानस्य निदेशकः विनयश्रीवास्तवः, प्रशासनिकपदाधिकारी जगदानन्द झा, दिनेशमिश्रः, योजनाप्रमुखः भगवान्सिंहचौहानः, प्रशिक्षणप्रमुखः सुधिष्ठकुमारमिश्रः, समन्वयकः धीरजमैठाणी, दिव्यरञ्जनः, राधाशर्मा, संस्थानस्य अन्ये प्रशिक्षकाः च उपस्थिताः आसन्।

दिल्ल्यां बाल-भारती पब्लिक-विद्यालये सम्पन्नं भव्यं साहित्यिकमनुष्ठानम्

२५-०७-२०२५ तमे दिनाङ्के शुक्रवासरे, पौराणिक-पात्राभिनयेन, काव्य-पाठेन च सहितं राष्ट्रभक्त्या ऊर्जसा च ओतप्रोतमेकं भव्यं साहित्यिकम् अनुष्ठानम् 'सर गंगाराम हॉस्पिटल-मार्ग'-स्थिते बाल-भारती पब्लिक विद्यालयस्य वरिष्ठ-विभागस्य वर्णाकुलर क्लब-द्वारा विद्यालयस्यैव पुस्तकालये सफलता-पूर्वकमनुष्ठितम्। एतस्मिन् भव्ये सभ्ये दिव्ये च साहित्यिकायोजने कक्षा-नवमी-तः एकादशीं कक्षां पर्यन्तं पारेशतं व्यदधात्। अथ च वरिष्ठहिन्दीशिक्षिका डॉ. सुनीतारावतः अंग वस्त्रप्रदानेन हरित-पादप-प्रदानेन च मुख्यतिथिं सम्मानितवती।

कार्यक्रममञ्चस्य कुशल-सञ्चालनं दशम्याः कक्षायाः छात्राः हनिका-जिंदलः, सान्वी-जैनः, शिविका-सिंघलः, भव्या-भूटानी चेत्यादयः कृतवन्तः, एताभिः स्वीय-वाण्या समस्तमपि आयोजनं सुव्यवस्थितं रोचकं च कृतम्। समस्त-कार्यक्रमस्य संयोजकः

प्रतिभागिनः छात्र-छात्राः स्वीयोजमयेन लालित्यपूर्णेन पौराणिकाभिनयेन विविध-रस-संवलितेन साहित्यिक-रचनानां पाठेन च श्रोतृजनान् मन्त्रमुग्धीकृतवन्तः। प्रधानाचार्यस्य श्रीयुत-लक्षवीर-सहगल-वर्यस्य प्रेरणाभिः दिशा निर्देशेन च एतत् साहित्यिकम् अनुष्ठानम् अनुष्ठितम् अभूत। विद्यालयस्य उपप्रधानाचार्या श्रीयुता विनीता-धवन-वर्या एतस्य साहित्यिकानुष्ठानस्य औद्घाटनिके वक्तव्ये प्रावोचत् यत् भारतस्य एकता-साधने सनातन-संस्कृतेश्च रक्षायां पौराणिक-साहित्यस्य महती भूमिका-विषये प्रकाशम् अक्षिपत् । मुख्यातिथिः डॉ. सतेन्द्र कुमार-शुक्ल-वर्यः 'साहित्य और संवेदना' इति शीर्षकमाश्रित्य छात्रान् अनेक-प्रेरक-प्रसङ्गाणां श्रावणेन तान् साहित्याध्ययनार्थं प्रैरयत्। युगपदेव साहित्यं समाजस्य दर्पणः अस्तीति प्रतिपादयन् छात्राणाम् अभिनय-संवादं काव्यपाठञ्च श्लाघितवान्। कार्यक्रमस्य आरम्भे नवमी कक्षायाः दिव्यांशी छौलसिंहः मधुरेण स्वरेण डॉ. युवराज-भट्टराई-विरचितं स्वागतगीतं श्रावितवती। ततश्च नवमी कक्षायाः एव भृतिः सहगलः, कीर्तिः बाली, नायसा-ईशरः, त्विषा सहगलः, दक्ष सिंहः, शिवांश-भसीनः सम्यक् गडोडिया प्रभृतयः छात्राः लौकिकं वैदिकं च मङ्गलाचरणं विहितवन्तः। तदनु मुख्यातिथित्वेन समुपस्थितस्य दिल्लीविश्वविद्यालयस्य अङ्गभूतस्य रामजस-महाविद्यालयस्य सहायकाचार्यस्य डॉ. सतेन्द्र-कुमार-शुक्लस्य स्वागतसत्कारम् उपप्रधानाचार्या पौराणिकतायाः प्रतीकभूतं श्रीमद्भगवद्गीताग्रन्थं प्रदाय समवाप्तसाहित्याकादेमीयुवपुरस्कारः विद्यालयस्यैव वरिष्ठः संस्कृत-हिंदी-शिक्षकः डॉ. युवराज-भट्टराईवर्यः आसीत्, यस्य अश्रान्त-प्रयासेन एषः कार्यक्रमः भव्यरूपेण सम्पन्नः अभवत्। कार्यक्रमस्य मुख्यात्मत्वेन विराजमानाः विद्यालयस्य प्रतिभावन्तः छात्र छात्राः, यैः निज-पौराणिक-पात्राभिनयत्वेन राष्ट्रभक्त्या विविध विधानां काव्य-पाठेन च अतिथीनां शिक्षकाणां च मनांसि विजितानि। अस्य कार्यक्रमस्य उद्देश्यः छात्रेषु पौराणिक-साहित्यस्य कोमल-भावनानां प्रबोधन-पूर्वकं तेषां हृदयेषु साहित्यिक-संवेदनायाः सञ्चारीकरणमप्यासीत। ध्यानास्पदमस्ति यत् छात्रैः पात्राभिनयेन साकं हास्य-व्यंग्यसमेतानां विविध-रसानां काव्यपाठेन कार्यक्रमे विविधतायाः समावेशः कृतः। सभागारे पारेशतं संख्यायां विद्यमानैः साहित्य-प्रेमिभिः छात्र-छात्रैः आयोजनमिदम् ऐतिहासिकं कृतम्। कार्यक्रमस्य समापने हिंदीशिक्षकः श्रीयुत उमेश-भारद्वाजः धन्यवादज्ञापनं प्रास्तौत्।

'पौराणिकपात्राभिनयः काव्यपाठश्च' न केवलमेकं साहित्यिकम् अनुष्ठानं सिद्धम्, प्रत्युत एतद्धि भारतीय-संस्कृतेः, राष्ट्रभक्तेः साहित्यिक-विविधातायाश्च समन्वयस्य अद्भुतम् उदाहरणम् अजायत। एतस्मिन् अवसरे उपप्रधानाचार्या श्रीयुता विनीता धवन वर्या विश्वासं प्राकटयत् यत् भविष्यकालैपि एतादृशैः आयोजनैः छात्राणां मानस-पटलेषु जागृतिः साहित्यिकी चेतना च सञ्जीवयिष्यते।

प्रथमपुटस्य शेषभागः

योगः मानसिकस्वास्थ्यञ्च'....

'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' 'तदा दृष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्' इति योगसूत्रान् उद्धृत्य मानसिकस्वास्थ्यस्य वैज्ञानिकपृष्ठभूमिविषये चर्चां कृतवान् । विशिष्टवक्तृत्वेन श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य छात्रकल्याणसंकायप्रमुखः आचार्यः शिवशंकरमिश्रः अवदत् यत् विभिन्नेषु मानसिकरोगेषु अनिद्रा एतादृशः मानसिकरोगः अस्ति यः व्यक्तेः सम्पूर्ण दिनचर्याम् आरोग्यं च नाशयति। योगः तादृशं साधनम् अस्ति यत् अनिद्रायाः सह सर्वेषां मानसिकरोगाणां चिकित्सां करोति।

द्वितीयसत्रस्य मुख्यवक्ता उत्तरप्रदेशस्य सर्वोदय पीजी महाविद्यालयस्य प्राचार्या प्रो. वन्दना पाण्डेय आसीत्, सा अवदत् यत् वेदात् आरभ्य आधुनिककाव्यपर्यन्तं योगः विविधरूपेण वर्णितः अस्ति, यः विविधसमस्यानां समाधानरूपेण स्वीकृतः अस्ति। विशिष्टवक्ता डॉ. विजयसिंहगुसाई मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या योगस्य तस्य उपयोगितायाः च विषये विशेषव्याख्यानं दत्तवान्। नवदेहलीस्थ-मोरारजीदेसाईराष्ट्रिययोगसंस्थानस्य आचार्या डॉ. इन्दु शर्मा श्रीमद्भगवद्गीता एवं योग द्वारा व्यावहारिकसमस्यानां समाधाने योगस्योपादेयत्वं प्रतिपादितवती। डॉ. मेघा जैन इत्यनया मनोवैज्ञानिकरोगिणां मानसिकदशायां स्वास्थ्ये च विशेषप्रकाशः प्रक्षिप्तः। प्रो. वीरसागरजैनः सर्वेभ्यः वक्तृभ्यः अभिनन्दनं ज्ञापितवान् तथा च संयोजकेभ्यः शुभकामनां प्रदर्शितवान्। अस्मिन् कार्यक्रमे ८८ शोध पत्राणि पठितानि, येषु डीयू, जेएनयू, एलबीएस, सीएसयू, हिमाचलप्रदेश केन्द्रीयविश्वविद्यालयस्य अन्येषां च प्रतिष्ठितविश्वविद्यालयानाम्, महाविद्यालयानाम्, संस्थानां च शिक्षकाः, प्राध्यापकाः, शोधच्छात्राश्च भागं गृहीतवन्तः। सम्पूर्णस्यास्य कार्यक्रमस्य आयोजनं श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य सर्वदर्शनविभागस्य सहायकाचार्येण डॉ.विजयगुप्ता द्वारा कृतम्।

पाठकानां कृते सूचना

कृपया 'संस्कृत-संवादः' पाक्षिकवार्तापत्रस्य ग्राहकत्वं स्वीकर्तुम् आजीवनं सदस्यताशुल्कः- रु. २५००/-, पञ्चवार्षिकशुक्लः रु. ११००/- (संस्थादीनां कृते) द्विवार्षिकशुल्कः रु.४८०/- (व्यक्तीनां कृते) मनिऑर्डरः , चैकः, ड्राफ्टः, इत्यनेन 'संस्कृत-संवाद' इतिनाम्नः सम्पादकीयकार्यालये प्रेषयेयुः। अथवा अस्यां वित्तकोषसंख्यायां (A/C) शुल्कराशिः प्रेषयितुं शक्यते।

वित्तकोषविवरणम्

Sanskrit samvad,

Current A/C No. 224902000000142,
Indian Overseas Bank, Yamuna Vihar,Delhi-110053
IFC Code- IOBA0002249

भारतीयज्ञानपरम्परा तथा वैश्विकपरिदृश्ये अवरोधाः सम्भावनाश्च इति विषये एकदिवसीयस्य संगोष्ठ्याः आयोजनम्

वार्ताहरः आचार्यदीनदयालशुक्लः

उत्तरप्रदेशसर्वकारस्य भाषाविभागेन सञ्चालितस्य उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्था लखनऊ तथा श्रीवामदेवसंस्कृतमहाविद्यालय इत्यनयोः संयुक्ताश्रयेन 'भारतीयज्ञानपरम्परा तथा वैश्विकपरिदृश्या, चुनौतीः

सम्भावनाश्चष इति विषये एकदिवसीयसंगोष्ठी आयोजिता। श्रीवामदेवसंस्कृतमहाविद्यालयस्य कैलाशपुरी-सभाशालायां एतत् आयोजनं सम्पन्नम् । संगोष्ठ्यां मुख्यातिथित्वेन बांदाजिलाविद्यालयनिरीक्षकः श्रीदिनेशकुमारवर्यः समुपस्थितः आसीत्। मुख्यवक्तारूपेण संस्कृतभारतीपूर्वक्षेत्रस्य संगठनमन्त्री श्रीप्रमोदपण्डितवर्या उपस्थिताः आसन्। सः वर्तमानकाले संस्कृतस्य विविधाः आव्हानाः सम्भावनाः च विषये स्वविस्तृतं मतं प्रकटितवान्। मङ्गलाचरणेन, दीपप्रज्वलनेन, मातुः सरस्वतीयाः चित्रस्य मालाकरणेन च संगोष्ठ्याः आरम्भः अभवत् । सारस्वतातिथित्वेन डीवीसी उरई इत्यस्य सहायकप्राध्यापक डॉ. सर्वेशकुमारशांडिल्यः एवं राष्ट्रीयस्वयंसेवकसंघस्य विभागप्रचारकः श्री ऋतुराजजी एवं श्रीजयदेवसंस्कृत महाविद्यालयः, कर्वी इत्यस्य प्राचार्यः डॉ. विजयकुमार पयासी उपस्थिताः अभवन्। सर्वेषां अतिथिनां स्वागतं विद्यालयस्य प्रबन्धकेन श्री जतिनकुमारगुप्तवर्यः तथा प्राचार्य डॉ. नर्मदेनारायणदीक्षितेन कृतम्। संगोष्ठ्याः संयोजकः श्रीवामदेवसंस्कृतमहाविद्यालयस्य व्याकरणविभागस्य सहप्रमुखः डॉ रत्नेशकुमारत्रिवेदी महोदयेन विषयस्य प्रस्तावः प्रस्तुतः। ते भारतीयज्ञानपरम्परायां वर्तमानकालस्य आव्हानानि सम्भावनाश्च विषये स्वविचारं प्रकटयित्वा परस्परं विचारविमर्शं कृतवन्तः। संस्कृतजगति नूतनक्रान्तिं आनेतुं एषः सुवर्णमयः अवसरः। एतैः चर्चाभिः सह डॉ. रत्नेश त्रिवेदी सर्वेषां अतिथिभ्यः धन्यवादं दत्त्वा शान्तिमन्त्रेण सन्देशानां समापनम् अकरोत्। अस्मिन् अवसरे विद्यालयस्य शिक्षकाः, कर्मचारिणः, डॉ. इछारामपाठकः, अभयकुमारपाण्डेयः, डॉ. मनोजत्रिपाठी, रमाकांतद्विवेदी, अजय प्रतापसिंह रमेशद्विवेदी, नवलसिंहसहित विद्यालयस्य सर्वे शिक्षका कर्मचारिणः छात्राश्चोपस्थिताः आसन् । समग्रस्य कार्यक्रमस्य सफलतया सञ्चालनं डॉ. सर्वेशकुमारतिवारी अकरोत्।

श्रीलाल-बहादुर-शास्त्री-राष्ट्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालये त्रिदिनात्मकं राष्ट्रीयपञ्चाङ्गकार्यशालायाः विधिवत्समापनं जातम्

देहली, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य ज्योतिषविभागेन विद्यापीठपञ्चाङ्गस्य विक्रमसंवत्सर २०८३ अन्तर्गतं व्रतपर्वोत्सवनिर्णयार्थं त्रिदिनात्मकं राष्ट्रीयपञ्चाङ्गकार्यशालायाः आयोजनं २३ जुलै २०२५ तः २५ जुलै २०२५ पर्यन्तं वाचस्पतिसभागारे सम्पन्नम्।

कार्यशालायाः उद्घाटनं २३ जुलै २०२५ दिनाङ्के पूर्वाह्णे ११.०० वादने विश्वविद्यालयस्य माननीयकुलपतिना प्रो. मुरलीमनोहरपाठक महोदयेन अध्यक्षतायाम् सम्पन्नम्। अस्मिन् अवसरम् अखिलभारतीयं ज्योतिषाचार्याणां धर्मशास्त्रविशेषज्ञानां च सन्निधिः जातः। प्रमुखेषु अतिथिषु प्रो. रामचन्द्र झा-कुलपतिः, कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयः, दरभङ्गा। प्रो. ओंकारनाथचतुर्वेदी - अध्यक्षः, ज्योतिषविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, दिल्ली। प्रो. वासुदेवशर्मा-निदेशकः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जम्मूपरिसरः। सह च विश्वविद्यालयस्य ज्योतिषविभागस्य वरिष्ठाचार्यवर्याः। प्रो. प्रेमकुमारशर्मा, प्रो. विनोदकुमारशर्मा, विभागाध्यक्षः प्रो. दिवाकरदत्तशर्मा, प्रो. परमानन्दभारद्वाजः, प्रो. सुशीलकुमारः, प्रो. फनीन्द्रचौधरी, प्रो. रश्मिचतुर्वेदी, डॉ. रत्नलालः, डॉ. खेमराजरेग्मी, डॉ. बृजमोहनः, डॉ. होमेशदत्तः च। धर्मशास्त्रविभागस्य अध्यक्षः प्रो. सुधांशुभूषणपण्डा, प्रो. यशवीरसिंहः, डॉ. हिमांशुशेखरत्रिपाठी, डॉ. मीनाक्षीमिश्र, डॉ. गोपालकृष्णमिश्रश्च अपि सन्निहिताः। कार्यशालायाः मुख्यः उद्देश्यः प्राचीनज्योतिषीयगणना तथा धर्मशास्त्रीयमान्यतानां आधारेण व्रतख्रपर्वख्रउत्सवानां यथाविधि निर्णयेन वैज्ञानिकं, प्रामाणिकं च राष्ट्रीयपञ्चाङ्गम् निर्मातुं इति अभवत्। कुलपतिना स्वाध्यक्षीयभाषणे उद्घोषितं यत्-पञ्चाङ्गं भारतीयसांस्कृतिकजीवनस्य धुरी अस्ति। तस्य निर्माणं गम्भीरतया प्रामाणिकतया च सम्पद्यते। सर्वैः विद्वद्भिः स्वीयं अनुभवम् अवबोधनं च समर्प्य समाजाय एकं शुद्धं प्रमाणिकं समन्वितं च पञ्चाङ्गं समर्पणीयम् इत्यपि ते आवाहनं कृतवन्तः। कार्यशालायां खगोलशास्त्रधर्मशास्त्रयोः विविधानां विषयाणां विशदं मन्थनं कृत्वा पञ्चाङ्गनिर्माणस्य अन्तिमरूपरेखा अपि विनिर्मिता।

प्रथमपुटस्य शेषभागः **सनातनपरम्परा एव भारतस्य...**

भारतीयसंस्कृतेः सनातनमूल्यानां च अग्रदूतः अपि अस्ति। अस्य प्रतियोगितायाः माध्यमेन ज्ञानस्य, संवादस्य, अध्यात्मिकचेतनायाश्च नवीनधारा प्रवाहिता, या भाविनः पीढीनां प्रेरणास्त्रोतः भविष्यति।

अत्र उपस्थितैः प्रमुखैः शास्त्रज्ञैः अस्य आयोजनस्य गौरवं संवर्धितं

प्रो. दिनेशकुमारशास्त्री, आचार्यभवेन्द्रः, प्रो. ब्रजभूषणओझा, प्रो. भोलाझा, प्रो. मनोहरलालआर्य, प्रो. विजयपालप्रचेता, प्रो. बलवीराचार्य, प्रो. मुरलीकृष्णः, प्रो. शिवानी, प्रो. मधुकेश्वरभट्टः, डॉ. एन.पी.सिंह, डॉ. साध्वीदेवप्रिया, इत्यादयः।

तथा पतञ्जलिविश्वविद्यालयस्य सहयोगसंस्थानिख्रपतञ्जलिरिसर्चफाउण्डेशन, पतञ्जलिआयुर्वेदकॉलेज, आचार्यकुलम्, पतञ्जलियोगपीठ (प्रथम-द्वितीयखण्डौ) इत्यादिषु संलग्नाः अनेके विद्वांसः, अधिकारिगणः, संकायाध्यक्षाः, विभागाध्यक्षाः, छात्राः च अपि सहभागित्वं कृतवन्तः।

तत्र प्रमुखाः प्रो. मयंककुमारअग्रवाल, डॉ. ऋतंभरा, भगिनी आशु, भगिनी पारुल, ब्रिगेडियर टी.एस. मल्होत्रा, प्रो. के.एन.एस. यादव, डॉ. अनुरागवार्ष्णेय, डॉ. वेदप्रिया आर्य, डॉ. अनिलकुमार, डॉ. जयदीप आर्य, डॉ. राकेश मित्तल, डॉ. स्वाति, साध्वी देवमयी, स्वामी परमार्थदेव, स्वामी आर्षदेव इत्यादयः।

अस्माकं प्रेरणास्रोतः- स्व.पं०रामकिशोरशर्मा, स्व.पद्मश्री डॉ.रमाकान्तशुक्लः
परामर्शकाः-डॉ.बलदेवानन्दसागरः, प्रो. वाचस्पति मिश्रः, प्रो.देवेन्द्रप्रसादमिश्रः, डॉ.अरविन्दकुमारतिवारी, डॉ.राधेश्यामअवस्थी,
सम्पादिका-मञ्जूशर्मा, सम्पादकमण्डलम् - डॉ.सुन्दरनारायणझा, डॉ.सुरेन्द्रमहतो, डॉ.विमलेन्दु कुमार त्रिपाठी, डॉ.संदीपकुमार उपाध्याय, धीरजमैठाणी, नरेन्द्रशर्माः, प्रबन्धसम्पादकौ-वेदप्रकाशशर्मा, नेहाशर्मा च,

स्वत्वाधिकारिण्या, मुद्रिकया, प्रकाशिकया सम्पादिकया च मञ्जूशर्ममहोदयया लक्ष्यप्रिंटर्स,521/8 बी, भूतलं , वितिका सं. - 14, आदर्शमोहल्ला, मौजपुरनगरम् , देहली-53तः मुद्रापयित्वा ए-2/32, वजीराबादमार्गः भजनपुरा, देहली-53 इत्यतः प्रकाशितम्।
Owner. Printer, Publisher and Editor MANJU SHARMA, Printed by Lakshy Printers, 521/8B, Ground Floor, Gali No. 14, Adharsh, Mohalla, Maujpur, Delhi-110053
दूरभाष : 09311086751 ई-मेलः sanskritsamvad@gmail.com, RNI No. : DELSAN/2011/38660 DL(E)-20/5534/2024-26 केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः नवदेहली अनुदानेन प्रकाश्यमानं पत्रमिदम्।